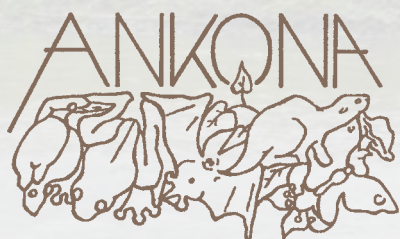

Antenne

U.V.

TIJDSCHRIFT VAN DE ANTWERPSE KOEPEL VOOR NATUURSTUDIE - ANKONA

ANTWERPSE KOEPEL VOOR NATUURSTUDIE

3

JAARGANG 7
NUMMER 2013/3
JULI - SEPTEMBER 2013

Departement leefmilieu

PROVINCIE
ANTWERPEN

Wat is ANKONA

De Antwerpse KOepel voor NATuurstudie (ANKONA) is een samenwerkingsverband tussen het provinciebestuur Antwerpen en éénieder die zich met natuurstudie in de provincie Antwerpen bezighoudt. ANKONA heeft als algemene doelstelling om binnen de provincie Antwerpen het natuurstudiewerk te ondersteunen, in kaart te brengen en door regelmatig overleg er een meerwaarde aan te geven. ANKONA streeft er in het bijzonder naar om een actieve, coördinerende rol te spelen in natuurstudieprojecten die een grotere regio bestrijken (atlas-, monitoringsprojecten). Tot slot wordt er veel belang gehecht aan de basis van de natuurstudie, nl. het verzamelen van gegevens. Hier wordt een hoge mate van standaardisatie en uitwisselbaarheid van die gegevens beoogd.

ANKONA-secretariaat en redactieadres

Departement Leefmilieu
Dienst Duurzaam Milieu- en Natuurbeleid (DMN)
Team 'Natuur & Landschap' (ANKONA-secretariaat)
T 03 240 59 88
F 03 240 57 52
e-mail: ANKONA@admin.provant.be

ANKONA-mailinglist

E-mail behoort tegenwoordig tot één van de communicatiemiddelen die niet meer weg te denken zijn uit de leefwereld van een groot aantal onder ons. Dus al wie elektronisch op de hoogte wil gehouden worden van de activiteiten, studiedagen, determinatiecursussen georganiseerd door ANKONA en ANTenne alleen elektronisch wil ontvangen, stuurt gewoon een mailtje naar ANKONA@admin.provant.be

Uitgave

ANTenne is een uitgave van de deputatie van de provincieraad van Antwerpen: Cathy Berx, gouverneur-voorzitter, Luk Lemmens, Ludwig Caluwé, Inga Verhaert, Bruno Peeters, Peter Bellens, Rik Röttger, leden en Danny Toelen, provinciegriffier.

Redactieraad

Peggy Beers, Koen Cuypers, Mieke Hoogewijs, Lon Lommaert en Herlinde Nieuwborg

Werkten mee aan dit nummer

Hugo Bender, Joris Pinseel, Hans Van Dyck en Arnold Wittenberg

Foto's op de cover:

- Afvangst van Canadese ganzen © Mieke Hoogewijs
- Laatvlieger (vleermuis) © VOC-Brasschaat, Marcel Peeters
- Activiteit van de Mineralogische Kring Antwerpen (MKA) © Paul Van Hee

Vormgeving en druk

Drukkerij EPO vzw (Berchem-Antwerpen)
Gedrukt met plantaardige inkt op gerecycleerd papier

Dit nummer is ook te raadplegen op de ANKONA-website:
www.ankona.be of
www.provant.be/ankona (rubriek 'nieuwsbrieven')

Verschijningsdatum van volgend nummer (2013/4):
oktober 2013

Heb je een mededeling over een leuke vondst, een activiteit, een publicatie of een vraag naar medewerking van anderen en wil je dat het verschijnt in het volgend nummer van ons tijdschrift 'ANTenne'? Dat kan door je oproep of tekst vóór 20 augustus 2013 door te sturen naar het ANKONA-secretariaat.

Oplage:

1.200 exemplaren

Verantwoordelijke uitgever

Dirk Vandenbussche, wnd. diensthoofd Duurzaam Milieu- en Natuurbeleid, Koningin Elisabethlei 22, 2018 Antwerpen

ANKONA-nieuws

Fotoverslag van de 2de handsboekenmarkt 'Natuur, bos en landschap' van 26 mei in Zoersel

Tijdens de Dag van het Park (26 mei) werd voor de eerste maal een 2de handsboekenmarkt 'Natuur, bos en landschap' georganiseerd in het provinciaal Natuur- en Landschapshuis (NALAH) in Zoersel. ANKONA was een van de organiserende partners. Dit nieuwe initiatief kon op heel wat interesse rekenen uit de regio. Je kon er waardevolle natuurboeken tegen een spotprijs aankopen.

Verenigingen (12-tal) en burgers (11-tal) waren met een boekenstand aanwezig op de op de 2de handsboekenmarkt in Zoersel © Provincie Antwerpen

Randanimatie op de boekenmarkt: een begeleide wandeling in Hallehof en luisteren naar (natuur)verhalen tijdens de Dag van het Park © Provincie Antwerpen

De auteurs van het boek 'Oude bossen uit de Antwerpse Kempen', gedeputeerde en burgemeester van Zoersel ontvingen samen van de uitgeverij (Davidsfonds) de eerste gedrukte exemplaren © Provincie Antwerpen

Tijdens deze dag werd aan de pers ook het nieuwe boek 'Oude bossen van de Antwerpse Kempen' (240 blz.) voorgesteld. Het boek van de auteurs Sara Adriaenssens (VUB/UGent) en Kris Verheyen (UGent) is uniek te noemen omdat het historische gegevens weet samen te brengen met natuurwaarden in een 'kleurrijke' publicatie (meer info zie ANTenne-nr. 2013/2). Het boek is te verkrijgen bij Davidsfonds Uitgeverij aan de prijs van 39,95 euro.

Meer info

www.davidsfonds.be; rubriek 'boeken & cd's'

Hulde aan de vrijwilligers van de Antwerpse provinciale groendomeinen

In onze provinciale groendomeinen (ca. 1400 ha groot) zijn ook heel wat vrijwilligers actief. Meestal zijn het omwonenden die zich onbaatzuchtig inzetten voor natuurbeheer, -educatie en/of -studie. Het provinciaal personeel van onze groendomeinen is dan ook altijd zeer opgetogen als zulke mensen zich spontaan aanbieden. Uiteraard zijn er ook wandelaars die de natuur observeren in onze parken en deze waarnemingen ook registreren. Je mag dus altijd de provinciale domeinwachters op de hoogte brengen van waardevolle waarnemingen ... zij kunnen hiermee dan verder rekening houden in hun parkbeheer.

Een opmerkelijke vrijwilliger die helaas in april jl. is gestorven, was ornitholoog Hilaire De Bont (°Turnhout, 9-3-1929 - †Geel, 22-4-2013). Hilaire was als vrijwillige medewerker van het Koninklijk

Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen een verwoede vogelringer. Gedurende 35 jaar was hij actief bezig met het verzamelen van gegevens over de aanwezige vogels in het provinciaal groendomein Prinsenspark (Retie).

Duizenden vogels in nestkastjes heeft Hilaire er voorzien van een ringetje. Door het merken van de vogels met genummerde ringen is het mogelijk om deze individueel te herkennen, wat het rendement van natuuronderzoek over gans de wereld sterk verhoogt. Meer dan 350 nestkastjes in het Prinsenspark waren voor Hilaire als zijn "buitenverblijven". Sinds 1977 werden ruim 45.000 vogels geringd waaronder koolmezen, pimpelmezen, zwarte mezen, boomkruipers, boomklevers, gekraagde roodstaarten, spreeuwen, torenvalken en bosuilen.

Vogels waren Hilaire zijn lust en zijn leven. Het ANKONA-secretariaat spreekt dan ook net als het personeel van het Prinsenspark zijn grote waardering uit over zijn inzet en betrokkenheid met de natuur. Hopelijk wordt zijn werk voortgezet.

Momenteel zijn in het Prinsenspark nog andere vrijwilligers actief o.m. Luc Damen die de broedgevallen van de roerdompen opvolgt en Soi Heylen die al heel wat uilenwandelingen heeft gegis. Hij is bovendien vrijwilliger bij de Vlaamse Kerkuilenwerkgroep. Daarnaast zijn er nog de vrijwilligers Martin Zeinstra en Eric Petermans, respectievelijk de vroegere en de huidige coördinator van de maandelijkse watervogeltellingen in de winter; Kris Boeckx die een inventarisatie van vleermuizen opstelde en Eric Hantson die betrokken is bij de inventarisatie van nachtvinders; ... Allen hartelijk dank voor jullie inspanningen in het Prinsenspark!

Uiteraard zijn er nog vele vrijwilligers actief in de andere provinciale groendomeinen, ook hen willen we langs deze weg bedanken.

Hilaire De Bont, vrijwilliger en ornitholoog, ringde sinds 1977 vogels in het Prinsenspark © Provincie Antwerpen

Meer info

http://www.provant.be/vrije_tijd/domeinen/

<http://www.ankona.be> (> rubriek 'provinciale domeinen')

Actualiteit

Nieuw standaardwerk rond dagvlinders in Vlaanderen!

Het bekende boek 'Dagvlinders in Vlaanderen. Ecologie, verspreiding en behoud' dateert intussen al van 1999. In die tijd werd er veel nieuwe kennis verzameld, kwamen er allerlei acties en beschermingsinitiatieven rond dagvlinders, en vooral: heel veel nieuwe waarnemingen. Al deze informatie werd nu gebundeld in het nieuwe standaardwerk 'Dagvlinders in Vlaanderen. Nieuwe kennis voor

betere actie'. Auteurs zijn Dirk Maes (INBO), Wouter Vanreusel (Natuurpunt) en Hans Van Dyck (UCL).

Het mooi geïllustreerde boek bespreekt in detail alle inheemse, uitgestorven én verwachte dagvlindersoorten. Het gaat zowel in op ecologie, fenologie, toestand, trend, als toekomstverwachtingen. De hulpbronnenbenadering staat hierbij centraal, waarbij het habitat van een soort wordt gedefinieerd aan de hand van de essentiële ecologische hulpbronnen. Die benadering wordt ook doorgetrokken in het hoofdstuk rond beheer en beleid, om zo meer gericht rekening te kunnen houden met de noden van dagvlinders. Veel aandacht gaat dan ook naar het vertalen van onderzoek en kennis naar beheer en bescherming. Kern van het boek zijn de verspreidingskaarten die opgesteld werden aan de hand van meer dan 780.000 vlinderwaarnemingen, voor het overgrote deel verzameld door vrijwilligers. Ze vergelijken de toestand van 2001-2010 met die van 1991-2000.

De provincie Antwerpen blijkt een grote verantwoordelijkheid te hebben voor dagvlinders. Alle 6 soorten met de hoogste behoudsprioriteit op schaal Vlaanderen hebben populaties in de provincie. Voor 12 prioritaire soorten herbergt de provincie een belangrijk aandeel van de volledige Vlaamse verspreiding. Na Limburg is Antwerpen de provincie met het hoogste aantal hotspots en belangrijke gebieden. Hotspots voor bedreigde dagvlinders zijn o.a. het Groot en Klein Schietveld, het Landschap De Liereman, de Kalmthoutse Heide en het vliegveld van Malle. Vooral heidesoorten zijn in de provincie goed vertegenwoordigd, bossoorten al wat minder, en graslanden met meerdere typische graslandvlinders zijn er helaas heel schaars. Antwerpen heeft van alle provincies ook het hoogste aandeel kilometerhokken waarin het aantal Rode-lijstsoorten afnam tussen de vorige dagvlinderatlas en de huidige. Gezien het grote belang van de provincie voor Rode-lijstsoorten, is die blijvende achteruitgang een zorgwekkende trend.

Aan het eind van het boek worden 36 concrete adviezen geformuleerd voor vlinderbescherming en -beleid binnen een

algemeen biodiversiteitsbeleid voor 2020. Het boek is dan ook meer dan een opsomming van cijfers en kennis. Het is ook een oproep aan het beleid, en wil een houvast bieden aan beheerders van zowel bos- en natuurgebieden als van private gronden en openbare domeinen. Ons landschap kan op allerlei plaatsen nog veel beter ingericht worden voor dagvlinders.

Tekstboxen door tal van vrijwilligers en organisaties geven inspirerende voorbeelden over hoe op tal van plaatsen in Vlaanderen nu al aan dagvlinderonderzoek en -bescherming wordt gedaan. Zo zijn er bijdragen over de herontdekking van de aardbeivlinder op het Klein Schietveld, soortbescherming in de Antwerpse haven, de opstart van de vlinderwerkgroep 'Atalanta' van Natuurpunt Antwerpen Noord, de 'Veldparelmoervlinder' in de omgeving van Balen en de vlinderwerkgroep *Taxandria* in de regio Turnhout (zie verder in de rubriek 'In beeld of op ANTenne' blz. 27).

Met 542 blz. is het boek een hele turf geworden, goed voor vele uurtjes lees- en opzoekplezier. De meer dan 700 referenties vormen ook een startpunt om zelf verder op ontdekking te gaan in de wondere wereld van dagvlinders, hun ecologie en hun bescherming.

Boek bestellen?

Het is een uitgave van Uitgeverij Lannoo Campus (Leuven) i.s.m. Natuurpunt en INBO (ISBN 978 94 014 0790 8), 542 blz., en kan je bestellen tegen de prijs van 39,99 euro o.a. via de winkel van Natuurpunt (<http://winkel.natuurpunt.be>)

Het bont zandoogje in provinciaal domein Averegten
© Resi Pansaerts

Tuinvlindertelling: weekend 3 & 4 augustus 2013 (www.vlindermee.be)

Ook dit jaar worden tijdens het eerste weekend van augustus de vlinders in de tuin geteld. Natuurpunt organiseert voor de 7de keer een grote Tuinvlindertelling. Ook in Wallonië en Nederland wordt er volop geteld tijdens datzelfde weekend, waardoor in één klap duizenden mensen deelnemen aan de vlindertelling. Iedereen kan meedoen! Tijdens het weekend op zaterdag en/of zondag spendeer je minimaal een half uurtje in je tuin, liefst op een zonnig moment. Je zoekt op welke soorten er rondvliegen en noteert van elke soort het aantal exemplaren. Tel niet alles op, maar wel van elke soort het grootste aantal dat je op één moment

waarnam. Zo worden dubbeltellingen vermeden. De cijfers kan je invoeren op de website www.vlindermee.be. Deze gegevens leveren heel wat nuttige cijfers op. Zo kan snel worden ingeschat hoe soorten evolueren doorheen de jaren. Opvallend is dat de meeste soorten het in 2009 en 2010 beter deden dan in 2008 en 2007. 2011 was voor bijna alle soorten terug wat minder, maar in 2012 herstelden veel soorten zich, ondanks het hele natte voorjaar. Resultaten van 2012 o.a. in de provincie Antwerpen kan je raadplegen op de website: www.vlindermee.be (rubriek 'resultaten' >'provincie Antwerpen')

Nacht van de Vleermuis op 23 & 24 augustus

Tijdens de 'Nacht van de Vleermuis' gaat iedereen op zoek naar 's wereld enige vliegende zoogdier. En dat op meer dan 45 locaties in heel Vlaanderen. Tijdens deze duistere nacht neemt een vleermuiskenner je mee op een niet alledaagse wandeling. Je hoort vreemde geluiden van obscure nachtdieren en ontdekt waarom insecten niet veilig zijn als een vleermuis in de buurt is. In Vlaanderen vind je nog 17 van de 22 in België voorkomende soorten. Spijtig genoeg gaan de meeste soorten erop achteruit of zijn ze zelfs bijna uitgestorven alhoewel er voor sommige soorten ook onvoldoende gegevens beschikbaar zijn om hierover een uitspraak te doen. In de provincie Antwerpen kan je op 23 en 24 augustus terecht op één van volgende locaties voor een activiteit: Turnhout, Zoersel, Kasterlee, Wortel-Hoogstraten, Antwerpen-Berchem, Antwerpen Rivierenhof Deurne, Boom, Oud-Turnhout, Berendrecht, Vorselaar, Mechelen (meer details vind je in de middenkatern of activiteitenkalender in dit nummer).

Doe mee met de Vleermuiswedstrijd en win een van de leuke prijzen!

Meer info

www.nachtvandeveleermuis.be

Vleermuisvriendelijk object

Ben je eigenaar van een object (ijskelders, bunkers oude tunnels,...) dat ingericht is voor vleermuisen of waar al vleermuisen voorkomen?

Vraag dan aan het Agentschap voor Natuur en Bos (ANB) om jouw vleermuisenverblijf te erkennen als 'vleermuisvriendelijk object'. Je vindt het aanvraagformulier voor het vleermuisvriendelijk schildje op de website van het LIFE-project BatAction, www.bataction.be (Contact: Joachim De Maeseneer, ANB, GSM 0499 80 89 05)

De laatvlieger © VOC-Brasschaat, Marcel Peeters

Nog andere vleermuizentochten in augustus en september:

- **Woensdag 28 augustus (om 20u00) in het Prinsenveld te Retie**
Ook als het donker is valt er in het Prinsenveld heel wat te beleven. Nachtraven gaan samen met de domeinwachters op ontdekking in het bos en maken kennis met het wakkere nacht-bosleven. 's Avonds ontwaken de vleermuisen en gaan ze op zoek naar eten. Een batdetector registreert het ultrageluid van vleermuisen dat voor het menselijk oor te hoog is en zet het om in hoorbaar geluid. Zo spoort de domeinwachter de nachtdieren op en gaat samen met de bezoekers op zoek naar de vleermuisen.

Tijdens de wandeling wordt ook naar muizen en naar nachtvlinders gespeurd. De activiteit is gratis maar vooraf inschrijven is verplicht.

Meer info

e-mail: info@groenkempens.provant.be , tel. 014 37 91 74.

• Zaterdag 14 september om 20u00 in het Fort van Oelegem door Natuur 2000 - werkgroep Fort van Oelegem (Ranst)

Fort Oelegem in de Antwerpse Voorkempen is een van de voornaamste vleermuizenoverwinteringsplaatsen in Vlaanderen en wordt sinds 1984 beheerd door Werkgroep Fort Oelegem (WGFO). Al dertig jaar worden hier bij elk nieuw jaarbegin de overwinterende vleermuizen geteld. In 2012 zorgde de telling voor een verrassing. De tellers noteerden maar liefst 1.155 exemplaren; een absoluut record.

Het fort is elk jaar van mei tot september op afspraak toegankelijk voor bezoek.

Wat staat er die avond op het programma: vleermuizenbriefing, rondleiding in het fort met speciale aandacht voor de overwinteringsplekken, observatie van boven de fortgracht op insecten jagende vleermuizen (met behulp van een bat detector).

Samenkomst om 20u00 aan het Fort van Oelegem te Oelegem-Ranst, Goorstraat 18, 2520 Oelegem. Wat breng je mee? Waterdicht schoeisel, goede zaklamp, iets warmere kledij.

Bij voorkeur vooraf inschrijven. Inkom bedraagt 5 euro per persoon (= incl. jaarabonnement nieuwsbrief (onder 12 jaar en boven 65 jaar : € 4.00))

Speuren naar vleermuizen met batdetector
© Provincie Antwerpen

Meer info

GSM 0475 29 04 87; e-mail: fortoelegem@hotmail.com
www.natuur2000.be en www.fortoelegem.be

Sensibilisering rond exotenbestrijding: EU-projecten AlterIas en RINSE

Exoten zijn uitheemse planten en dieren die hier van nature niet voorkomen en die hier niet op eigen kracht zijn geraakt. De meeste exoten vormen geen probleem. Maar sommige exoten zijn zeer competitief of hebben geen natuurlijke vijanden zodat ze zich ongehinderd kunnen voortplanten. Deze worden dan ook invasieve exoten genoemd. Hierdoor verdringen ze vaak onze inheemse planten of kunnen ze bijvoorbeeld voor overstromingen zorgen door dichtgegroeide waterlopen. Sommige zijn zelfs ronduit gevaarlijk. Zo kan reuzenberenklauw brandwonden veroorzaken.

Alternatief voor invasieve planten: AlterIas

De provincie Antwerpen wordt op verschillende vlakken geconfronteerd met exoten. Zo besteedt de Dienst Integraal Waterbeleid heel wat aandacht aan het exotenvrij maken en houden van de waterlopen. Niet alleen de provinciale waterlopen (ca. 1.100 km lengte) worden nauwlettend in de gaten gehouden, maar samen met de gemeenten ook de gemeentelijke waterlopen. Met succes! De voorbije jaren konden heel wat besmette waterlopen of waterpartijen definitief bevrijd worden van onder andere grote waternavel of parelvederkruid. Ook steden en gemeenten worden in hun openbaar groen geconfronteerd met invasieve plantenexoten. Om de gemeentebesturen goed te informeren, organiseerde de provincie Antwerpen op 4 juni een praktische studiedag in Turnhout. Hierop werden niet alleen de invasieve plantenexoten zelf belicht. Er was ook aandacht voor de vele alternatieve planten die je kan aanplanten in plaats van invasieve exoten. De provincie Antwerpen vindt het belangrijk om het goede voorbeeld te geven. Daarom ondertekende ze vorig jaar de gedragscode van AlterIAS. AlterIAS (www.alterias.be; zie vorige ANTennr.) is een Europees project dat de alternatieven voor inva-

sieve plantenexoten onder de aandacht brengt. Door de ondertekening van deze gedragscode engageren de partners zich onder meer om te communiceren over deze planten en om het aanplanten van invasieve exoten te vermijden. De studiedag van 4 juni is hiervan een goed voorbeeld. Op deze manier wordt de kennis en expertise met de lokale overheden gedeeld. Ook de stad Turnhout ondertekende tijdens de studiedag de gedragscode.

Op deze studiedag kregen alle deelnemers het recent verschenen VVOG-zakboekje 2 'Invasieve exoten – herkennen en bestrijden van nieuwe infectiebronnen' mee naar huis. Je kan dit handig zakboekje (50 blz.) nog altijd bestellen bij Vereniging voor Openbaar Groen - VVOG (meer info: www.vvog.info, rubriek 'publicaties', 12 euro)

Zomerganzen: RINSE

'Zomerganzen' zijn ganzen die na de winter niet wegtrekken, maar hier in de zomer blijven om in het wild te broeden. Voorbeelden zijn de Canadese gans en de Nijlgans. Ook ontsnapte gedomesticeerde ganzen worden bij de zomerganzen gerekend, alsook een deel van de populatie brandgans en grauwe gans. Het aantal zomerganzen is de voorbije 20 jaar enorm toegenomen. Dat leidt op bepaalde plekken tot economische en ecologische schade. Ze grazen aan landbouwgewassen, net in het groeiseizoen, of brengen schade toe aan teelten door vertrapping of vervuiling met uitwerpselen. Daarnaast ondervinden recreatiedomeinen grote hinder door vervuiling (zwem)water, ligweiden, ... Maar ook kwetsbare planten in natuurgebieden kunnen plaatse-

lijk schade ondervinden.

Ook in de provincie Antwerpen zijn er te veel Canadese ganzen. De Canadese gans is een uitheemse soort, die in Vlaanderen als siervogel werd ingevoerd, maar ontsnapt is en zich intussen massaal in het wild heeft voortgeplant. Om de populatie van deze invasieve uitheemse soort in te perken kunnen verschillende maatregelen toegepast worden: jacht in het najaar, eieren schudden en prikken in het voorjaar en vangen in de zomer.

Afvangst van Canadese ganzen (juni 2013) © Mieke Hoogewijs

In periode van 15 juni tot 15 juli verliezen ganzen hun slagpennen (= ruïen), waardoor ze tijdelijk niet kunnen vliegen. Ze troepen dan samen op wateren. Tijdens deze periode werden er ook in de provincie Antwerpen (Turnhouts vennengebied, Mechelen, Wintam, ...) gecoördineerde afvangsten georganiseerd van overzomerende ganzen (Canadese ganzen, grauwe ganzen, ...)

Nijlgans (links) © Rembrandt De Vlaeminck en Canadese gans (rechts) © INAGRO

Deze actie is een gemeenschappelijk initiatief van het Agentschap voor Natuur en Bos, de provincie Antwerpen, Natuurpunt, INBO en Rato en kadert in het project RINSE (Reducing the Impacts of Non-native Species in Europe). Met de steun van Europa wil het project RINSE (Interreg 2 zeeën, 2012-2014) de impact van de niet-inheemse soorten reduceren. Meer info: www.rinse-europe.eu

Meer info

Mieke Hoogewijs, soortencoördinator van de provincie Antwerpen, tel. 03 240 66 87,
e-mail: mieke.hoogewijs@admin.provant.be
<http://www.provant.be/soortenbeleid> (rubriek 'exoten')

Provinciale landschapsdag in Merksplas: 24 september

Naar jaarlijkse traditie organiseert de provincie Antwerpen (een samenwerking tussen de dienst Duurzaam Milieu- en Natuurbeleid en de dienst Erfgoed) zijn landschapsdag. Deze 4de editie heeft als thema 'De Kolonies van weldadigheid in Merksplas en in Wortel'. De vorige drie edities stonden in het teken van respectievelijk de Kempense Heuvelrug, de Oude Schelde-arm en de Schijnvallei.

Programma

Verschillende sprekers zullen in de voormiddag de geschiedenis en het bijbehorende landschap bespreken vanuit hun specialiteit. De evolutie van de Kolonies wordt uitgebreid toegelicht vanaf het ontstaan tot de afschaffing van de wet op de landloperij. Nadien krijg je zicht op het gebruik, beheer en samenwerking die de laatste jaren werd uitgewerkt. Tijdens de namiddag wordt in verschillende

excursies dieper ingegaan op onderwerpen uit de presentaties. De landschapsdag vindt plaats in de zaal van de Kunstvrienden in Merksplas.

Inschrijven?

Het programma en inschrijvingsformulier vind je op de provinciale website: www.provant.be/landschapsdag

Meer info

www.provant.be/landschapsdag
Marieke Verreet: tel. 03 240 57 60;
e-mail: marieke.verreet@admin.provant.be

Provinciale subsidie aan 2 erkende vogelopvangcentra

In de provincie Antwerpen bevinden zich twee erkende vogelopvangcentra (VOC's), namelijk het VOC Brasschaat en het

VOC Herenthout. Beide staan voor een doorstart. Het VOC Brasschaat heeft sinds kort een nieuw onderkomen gevonden

op de site van de Zorgboerderij Meander in Kapellen en gaat voortaan verder onder de naam VOC Brasschaat-Kapellen. Het VOC Herenthout kocht begin dit jaar een nieuw en ruim perceel en hoopt na de renovatiewerken eind van het jaar te kunnen verhuizen.

Verhuizen kost geld, veel geld. Daarom reageerde de provincie Antwerpen positief op de gezamenlijke oproep van de twee VOC's om ondersteuning. Ze zegde 15.000 euro voor elk VOC toe.

Meer info

<http://www.vocherenthout.be> en
<http://www.voc-brasschaat.be/>

Alleen maar blij gezichten op deze foto met (v.l.n.r.) gedeputeerde Rik Röttger, Marcel Peeters van VOC Brasschaat en Eddy Vercammen van VOC Herenthout

© Jan Rodts / Vogelbescherming Vlaanderen

Tijdens excursie voorstelling van nieuw boek: 'Amerikaanse vogelkers: Van bospest tot bosboom'

Deze oorspronkelijk uit Amerika afkomstige boom is zo succesvol dat hij letterlijk als een bospest wordt ervaren en met alle middelen wordt bestreden. Al menig beheerder heeft ervaren dat het bestrijden van Amerikaanse vogelkers niet alleen de nodige inzet vergt van tijd en financiële middelen maar dat bestrijding lang niet altijd succesvol is. De vraag die hierbij rijst, is: 'Kan het ook anders?'.

Tijdens een excursie van Pro Silva (werkgroep van Bosplus) van 18 oktober (reeds volzet) wordt in de namiddag het nieuwe boek 'Amerikaanse vogelkers - van bospest tot bosboom' gepresenteerd. In dit boek, geschreven door Bart Nyssen (Bosgroep Zuid Nederland), Jan den Ouden (Wageningen Universiteit) en Kris Verheyen

(Universiteit Gent) wordt een nieuw perspectief geschetst voor de Amerikaanse vogelkers. De boom blijkt in zijn oorsprongsgebied een waardevolle boomsoort, en heeft ook in onze bossen uiteindelijk gunstige effecten op het boscossysteem. De vraag is natuurlijk of dit nieuwe inzicht ook van toepassing kan zijn binnen je beheer.

Meer info

www.bosplus.be

Ontmoetingsruimte in de stad Antwerpen: 'Groen en natuur in de stad' - 10 oktober

Groen in de stad is belangrijk, het creëert (speel)ruimte, zuurstof en rust. Groen in de buurt maakt mensen gezonder, is goed voor het klimaat en bevordert de sociale contacten. Wat betekent groen in de stad voor jou? Is het park een plek om te sporten of het eerder een oase van rust? Zorgt groen voor verkoeling op een zomerse dag of vangt het fijn stof op naast drukke wegen? Of kan groen regenwater bufferen en zo overstromingsgevaar beperken? Wil jij groen liefst lekker opeten? Je eigen groenten dichtbij huis? Of maak jij met groen je bedrijf aantrekkelijker voor je werknemer en klant (en het klimaat)?

Het nieuwe netwerk 'Stadslab2050(*)' gaat samen met jou op zoek naar acties waarmee Antwerpen als duurzame groene stad verder kan worden uitgebouwd. In de ontmoetingsruimte 'Groen en natuur in de stad' wisselen bedrijven, organisaties, kennisinstellingen en overheid kennis en ervaringen uit. Samen komen we tot nieuwe ideeën en werken deze uit tot realiseerbare voorstellen. De meest beloftevolle voorstellen maken kans op verdere begeleiding.

Hou 10 oktober alvast vrij! Ook jouw ideeën kunnen bijdragen aan een groenere stad ...

(*) Stadslab2050 is een platform voor iedereen die met duurzame trajecten in de stad Antwerpen bezig is. Stadslab2050 is een stedelijk laboratorium dat de omslag naar een duurzame stad helpt verwezenlijken en is de verzamelpaats van alles wat met duurzame verandering te maken heeft in 't stad. Een duurzame stad maak je niet zomaar. Een duurzame stad vraagt dat we fundamenteel nadenken over hoe we werken, hoe we wonen of hoe we ons verplaatsen,... Dit is geen uitdaging voor de stedelijke overheid alleen. Dit vraagt een uniek samenwerkingsverband tussen overheid, bedrijven, bewoners en organisaties in de stad.

Meer info

www.stadslab2050.be

Essen ... groene parel - Evolutie van de flora van Essen tot de 18de eeuw.

Inleiding

Teksten over de ontstaansgeschiedenis van onze regio, de ontginning van de veengebieden, de aanleg van de turfvaarten, de

In de tekst worden regelmatig plaatsnamen genoemd. Op onderstaande kaart kan je de meeste locaties terugvinden. In het kader van het GNOP-Essen werd de gemeente verdeeld in de volgende gebieden:

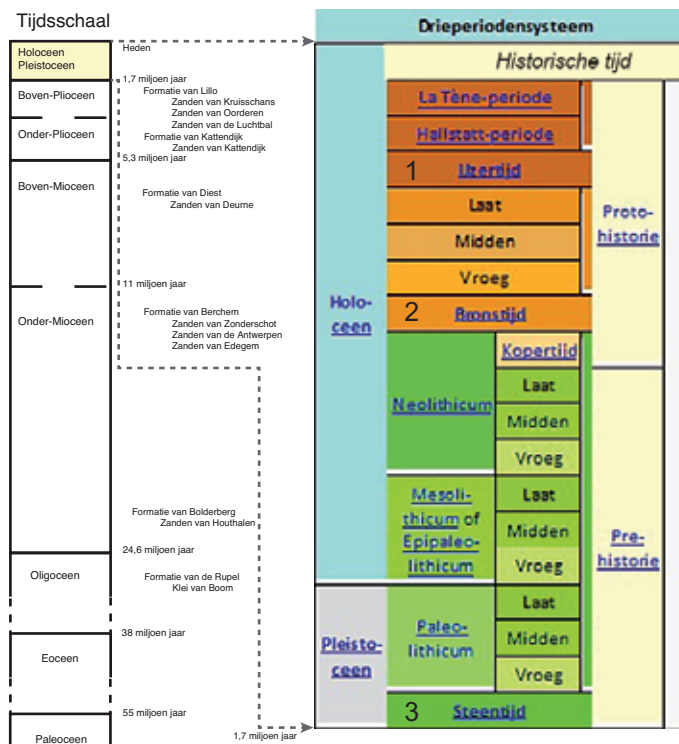
Legende bij bovenstaand kaartje (zie vorige blz.):

1. Landbouwgebied Essen-Hoek	met o.a. dorpskom Essen-Hoek
2. Bossen Horendonk	met o.a. Benegobos, voormalige stortplaats
3. Landbouwgebied Horendonk	met o.a. dorpskom Essen-Horendonk
4. Beekdal Kleine Aa	met o.a. dorpskom Essen-Wildert
5. Heikant	met o.a. Het Moerven, Domein Hemelrijk, rangeerstation
6. Donk-Hondsberg	met o.a. dorpskom Essen-Centrum
7. Wildertse Bossen	met o.a. De Nol, Wildertse Duintjes

1. De vroegste tijden ...

1.1 Geologische structuur

De geologische structuur is de drager van het landschap en zo ook van de aanwezige vegetatie. De ondergrond bepaalt in grote

(links) Tijdschaal van Paleoceen tot en met Pleistoceen/Holoceen; (rechts) tijdschaal Pleistoceen-Holoceen (=1,7 miljoen jaar geleden tot heden): steentijd, bronstijd en ijertijd. Het einde van de prehistorie is rond 3.300 v. Chr.

(Meestal wordt de steentijd onderverdeeld in drie fasen:

- het paleolithicum of de oude steentijd, verreweg de langste periode, van ongeveer 2,5 miljoen jaar geleden tot het einde van de laatste ijstijd, ongeveer 10.000 jaar geleden;
- het mesolithicum of de middensteentijd, een aanduiding voor culturen van jager-verzamelaars na het einde van de laatste ijstijd;
- het neolithicum of de jonge steentijd, een aanduiding voor culturen waar landbouw de belangrijkste sector in de economie was (bron: www.wikipedia.nl)

mate wat er kan groeien. Het Essens landschap werd gevormd op een ondergrond van vooral onder-pleistocene afzettingen van de Kempen (1 à 2 miljoen jaar oud) die bestaan uit een afwisselend geheel van kleilenzen in een zandige omgeving. De bovenzijde van deze klei-zand-afzettingen erodeerde ongeveer 500.000 jaar geleden. Deze erosie was sterker waar zand aan de oppervlakte lag en minder sterk waar klei ondiep aanwezig was. Rivieren die vanuit het zuiden kwamen, schuurden brede en ondiepe beekdalen uit in de klei. Zo is een geulensysteem ontstaan dat nu nog deels de beekdalen van Kleine Aa en Spillebeek bepaalt. Tussen die geulen bleven plateaus bestaan ... iets hoger gelegen gebieden dus. In de eindfase van de jongste IJstijd (Weichseliaan – tussen 75.000 en 15.000 jaar geleden), werd over dit systeem een dunne dekzandmantel afgezet. Die zanden werden door de wind aangevoerd vanuit de toen droge Noordzee. Nog later (tussen 15.000 en 10.000 jaar geleden) waren het vooral sterke westenwinden vanuit de Scheldevlakte die grote hoeveelheden zand aanvoerden. Op veel plaatsen is dat zanddeken meerdere meters dik! Op een aantal plaatsen werd pleistoceen zand in duidelijke ruggen (o.a. De Nol & Kalmthoutse Heide) samen geblazen. Het hoogste punt in de Kalmthoutse Heide zou ooit 40 meter hoog zijn geweest! Het huidige (1888) reliëf van de Kalmthoutse heide is ontstaan na veel latere antropogene ontbossing, gevolgd door zandverstuivingen. Sommige zandruggen damden een deel van de oude dalen af. Zo ontstonden een groot aantal afgesloten laagten.

Na de jongste IJstijd werd het warmer en zo raakte het gebied geleidelijk begroeid met een opeenvolging van vegetatietypes waarin de grove den (*Pinus sylvestris*) een prominente plaats innam. Die opeenvolging eindigde in een eikenberkenbos. Zo hebben Vlaamse paleontologen in de veenlagen van de Kempen een pollen- en zadenonderzoek uitgevoerd in combinatie met C-datering. Op basis van dit pollenonderzoek hebben ze opmerkelijke uitspraken kunnen doen naar het voorkomen van diverse soorten. Overzicht van waar en op welke periode onderzoek plaats vond op https://onderzoeksbalans.onroerenderfgoed.be/onderzoeksbalans/archeologie/natuurwetenschappen/archeobotanie/pollen_en_sporen

De grove den – vrucht met naalden © wikipedia

In de vochtige afgesloten laagten begon veenvorming. In eerste instantie werd door opstapeling van resten van waterplanten “laagveen” gevormd, dat op den duur de laagten geheel opvulde. Tegen 3.500 jaar geleden was dat proces zover gevorderd, dat het veen als het ware “overkookte” en vanuit de laagten de omringende plateaus begon te overdekken. Dan spreken we over “hoogveen”. Veenmossen (*Sphagnum* sp.) zijn planten die hierin een grote rol speelden. Waar vrij ondiep klei of leem aanwezig was of op een vlakke waterscheiding waar water niet weg geraakt, kon dit proces voortgaan. Uit bepaalde bronnen weten we dat dit veenpakket op sommige plaatsen tot vier meter dik was! Dit “veen” speelt in de middeleeuwen een zéér belangrijke rol in de economische ontwikkeling van onze streek!

1.2 De prehistorische evolutie

Voordat landbouw en veeteelt hun intrede deden als voornaamste middel van bestaan, verschilde de invloed van de mens op de natuur in principe niet van die van de dieren. Als jager, visser en verzamelaar van schelpdieren, eieren, paddenstoelen, zaden en vruchten was hij deel van het natuurlijk ecosysteem. Hij was nog geheel onderdeel van wat wij nu “natuur” noemen.

De beekvalleien, met beneden in de dalen elzenbroekbossen met zwarte els (*Alnus glutinosa*) en wilgen (*Salix* sp.) en op de hogere valleiranden opgaande eikenberkenbossen met zomereik (*Quercus robur*), zachte berk (*Betula alba*), ruwe berk (*Betula pendula*), tal van varens (*Dryopteris* sp.) en blauwe bosbes (*Vaccinium myrtillus*) vormden een onderdeel van hun leefgebied. De boomsoorten kwamen meer dan waarschijnlijk in aanmerking om te gebruiken als houtskool, gerief- of stookhout of als geneesmiddel (bv. berkensap) en de blauwe bosbes zal wel op het menu gestaan hebben.

Blauwe bosbes © <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb/>

Door pollenonderzoek – dit is de bestudering van het stuifmeel in de bodem – heeft men kunnen vaststellen (Havermans A., 1939) dat nagenoeg heel de regio een loofbos was met voornamelijk zomereik, berken en hazelaar, maar daarnaast in mindere mate ook beuk (*Fagus sylvatica*), iep (*Ulmus* sp.), linde (*Tilia* sp.) en esdoorn (*Acer* sp.).

In de veengebieden groeide een groot aantal planten die voor de prehistorische mens echter minder belangrijk waren. De pH – zuurtegraad van de bodem – bepaalde in grote mate de vegetatie.

In een voedselarme omgeving (oligotroof) met een pH tussen 4 en 5,5 groeiden kleine zonnedauw (*Drosera intermedia*), ronde zonnedauw (*Drosera rotundifolia*), gewone dophei (*Erica tetralix*), veenpluis (*Eriophorum polystachion*), struikhei (*Calluna vulgaris*), witte snavelbies (*Rhynchospora alba*), bruine snavelbies (*Rhynchospora fusca*), beenbreek (*Narthecium ossifragum*), klein blaasjeskruid (*Utricularia minor*), klokjesgentiaan (*Gentiana pneumonanthe*) en gagel (*Myrica gale*).

Vrucht van zwarte els © <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb/>

Een aantal bomen dienden ongetwijfeld als voedselbron. Denken we maar aan de hazelaar (*Corylus avellana*) met zijn lekkere en voedzame hazelnootjes. Ook lijsterbes (*Sorbus aucuparia*) stond bijna zeker op het menu, evenals bramen (*Rubus* sp.), gewone vlier (*Sambucus nigra*) en zoete kers (*Prunus avium*).

Dop- en Struikheide, resp. links en rechts
© Rembrandt De Vlaeminck

Bloem van klokjesgentiaan (*Gentiana pneumonanthe*) © <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb/>

Gagelstruiken vindt men vooral op plaatsen die 's winters onder water staan en 's zomers juist droogvallen. In het vochtige heidelandschap beheerst gagel vaak de overgangszone tussen dopheidevelden en de oeverzone van vennen. Gagel troffen we voor de ruilverkaveling van de jaren '80 van de 20ste eeuw nog op enkele plaatsen aan in Essen. Nu is de plant verdwenen. Die gagel zal in de middeleeuwen eveneens een rol spelen in de plaatselijke economie.

In de Flora-database van het INBO (<http://flora.inbo.be>) en de "Atlas van de Flora van Vlaanderen en het Brussels Gewest" (2006) vonden we nog gegevens van andere bijzondere planten: lavendelheide (*Andromeda polifolia*), brede orchis (*Dactylorhiza majalis* draadrus (*Juncus filiformis*), pilvaren (*Pilularia globulifera*), rode bosbes (*Vaccinium vitis-idaea*), hondsviooltje (*Viola canina*) en moerasviooltje (*Viola palustris*). Stuk voor stuk zeer zeldzame soorten die ooit in deze veengebieden voorkwamen en waarbij lavendelheide kenmerkend is voor hoogveenachtige situaties en hondsviooltje voor heischrale graslanden. Een aantal van bovenvermelde soorten kunnen we nu nog steeds aantreffen in De Nol.

Hondsviooltje © <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb/>

Struikhei, gewone dophei, kleine zonnedaauw, veenpluis, witte snavelbies en klein blaasjeskruid komen daar op Essens grondgebied nog steeds voor. De overige soorten zijn jammer genoeg uit Essen verdwenen. Beenbreek, klokjesgentiaan en rode bosbes vinden we nog in het Kalmthoutse deel van De Nol. In 2012 werd ook het hondsviooltje terug ontdekt. Al de andere zijn uitgestorven!

Op voedselrijkere bodem met een pH tussen 5,5 en 7,0 vindt men soorten als waterdrieblad (*Menyanthes trifoliata*), wateraardbei (*Comarum palustre*), veenbies (*Scirpus cespitosus* subsp. *germanicus*), pitrus (*Juncus effusus*), biezenknoppen (*Juncus conglomeratus*) of grote lisdodde (*Typha latifolia*). Deze soorten, behalve waterdrieblad en veenbies zijn in meer of mindere mate nog steeds verspreid over Essens grondgebied te vinden in soortgelijke omstandigheden. Dit is begrijpelijk gezien de bodem momenteel erg voedselrijk is door de aanwezige meststoffen.

Grote lisdodde - bloeiwijze © <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb/>

Van echte weilanden of akkers was er toen nog geen sprake, maar daar zou vlug verandering in komen.

Er waren hier wel degelijk mensen aanwezig. Zij leefden van de jacht en de visvangst ... voedselverzamelaars. Van die vroege bewoning is erg weinig gekend. Aan de Nolsse vennen werden neolithische artefacten gevonden. Dit toont aan dat de culturen, die vanaf het Neolithicum – Late Steentijd (4.500 v. Chr.) - in de Lage Landen verschijnen, ook in Essen/Kalmthout aanwezig waren. Van deze culturen is gekend dat zij het landschap steeds meer zijn gaan beïnvloeden omdat zij landbouw gingen bedrijven voor hun overleving. Zij bewerkten de meest vruchtbare en gemakkelijk te bewerken gronden. Dit zijn de lichte, hoger gelegen en dus beter gedraineerde gronden, waarop bossen voorkwamen. Deze bewoners waren semi-sedentair. D.w.z. dat na het rooien van een stuk bos door branden of kappen, kleine akkers werden aangelegd tot die uitgeput waren. Daarna verplaatste de nederzetting zich. Op dergelijke kleine akkertjes werden uit Klein-Azië afkomstige voe-

dergewassen zoals gerst, tarwe en éénkoren geteeld. Schaap en geit werden geïntroduceerd en oeros werd tot huisdier gemaakt. Met deze cultuurgewassen werden cultuurbegeleidende planten ingevoerd, zoals smalle weegbree (*Plantago lanceolata*), grote weegbree (*Plantago major*) en oot (*Avena fatua*). Meer dan waarschijnlijk groeiden er ook grote klaproos (*Papaver rhoeas*), bleke klaproos (*Papaver dubium*) en korenbloem (*Centaurea cyanus*) tussen het schaarse graan.

Andere planten die in de van nature bosvrije gebieden groeiden,

Grote klaproos © <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb/>

breidden zich uit over de terreinen die door de mens waren ontbost ten behoeve van zijn akkertjes of waar door beweiding de regeneratie van het bos werd belemmerd. Het gaat hier hoofdzakelijk om grassen (*Poaceae*). De ons zo bekende struikheide zag in die periode zeker al zijn kans om vrijgekomen drogere gebieden te koloniseren.

Aanvankelijk was de invloed van de mens op het landschap en de vegetatie dus beperkt tot kleine oppervlakten en was ze van tijdelijke aard, zodat het bos zich kon herstellen.

Pas tegen het einde van het Neolithicum, rond 2000 v.Chr. ontstonden er zulke grote openingen van blijvende aard in het bos, dat men kan spreken van een “prehistorisch cultuurlandschap”. Met een meer uitgebreide veestapel degenereerde het natuurlandschap in steeds meer grote delen door beweiding: schapen en geiten vooral in de open gebieden, koeien en varkens meer in de bossen. Het vee zoekt in grote mate de open plekken in het bos op die meer grazig zijn en waar de meeste jonge scheuten voorkomen. Het bos werd in belangrijke mate meer open en uiteindelijk ontstonden op grote oppervlakten gras- en heidevelden die door bodemuitputting bleven bestaan. Het is best mogelijk dat te intensieve exploitatie van de zandgronden (o.a. overbegrazing) toen al leidde tot het ontstaan van zandverstuivingen; uitgelezen plekken voor buntgras (*Corynephorus canescens*), zandzegge (*Carex arenaria*), heidespurrie (*Spergula morisonii*) en kruipwilg (*Salix repens*).

Bloeiwijze van zandzegge (links) en de bloem van heidespurrie (rechts) © <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb/>

Sommige bronnen melden dat gedurende de Bronstijd (1000 tot 2000 v. Chr.) de streek werd gemeden. De immense veen- en heidegebieden waren waarschijnlijk te bar om te overleven. Maar in de IJzertijd (750-450 v. Chr.) zijn al aanwijzingen van “rotatielandbouw” waar te nemen. Bij “rotatielandbouw” past men het systeem toe dat men jaarlijks op een bepaald perceel een ander gewas probeert te telen. Soms worden percelen ook braak gelagd om bodemuitputting te vermijden (zie onder punt 2.4, bij beschrijving drieslagstelsel). Akkerbouw met het telen van graan- en gewassen vond hier zeker plaats. In deze akkers vonden de al vermelde akkeronkruiden zeker een geschikte groeiplaats. Maar ook windhalm (*Apera spica-venti*) kwam hierin voor. Uit de literatuur (o.a. Weeda et al., 1985-1994) blijkt dat dit gras in de IJzertijd onze streken bereikte. Dit typisch graanakkeronkruid valt goed op in akkers. De pluimen steken juist boven het gewas uit en geven tijdens de bloei het veld een purperen gloed.

1.3 De vroege historische tijden

We mogen niet vergeten dat de komst van de Romeinen (1ste eeuw v. Chr.) ongetwijfeld voor een grote invloed zorgde. We kunnen niet met zekerheid stellen dat ze door onze streken zijn getrokken, daar zijn geen bewijzen van gevonden. Ze brachten wel een aantal nieuwe landgewassen naar de Lage Landen: erwt, ui en spinazie zijn zeker de belangrijkste. Of die hier in de streek ook al werden aangeplant is niet geweten ... twijfelachtig maar niet onmogelijk. De welbekende tamme kastanje (*Castanea sativa*) en de okkernoot (*Juglans regia*) werden door hen eveneens vanuit het Middellandse Zeegebied aangevoerd naar onze streken. De tamme kastanje verwilderde al snel in de bossen op hoger gelegen gronden en leverde de mensen de lekkere kastanjes.

In de eerste eeuwen van onze tijdrekening wordt het in onze streken onrustig. Landbouwgronden, akkers en plagplaatsen worden verlaten en het natuurlandschap breidt opnieuw uit. Soorten die zich goed voelen op open terreinen nemen terug de overhand. Struikheide koloniseert verder de iets drogere voedselarme plekken terwijl gewone dophei op de vochtige voedselarme plekken

uitbreidt. In de vochtige beekvalleien breidde het elzenbroekbos terug uit en de veengebieden strekten zich nog steeds over grote oppervlakten uit. Rond de 4de eeuw vestigden zich weer mensen

De okkernoot © <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb/>

in de regio. Ze waren van Frankische oorsprong en kwamen wellicht via de Schelde en de Maas in onze streken terecht. Het waren echte pioniers die zich hier vestigden in een onbewoond landschap. Zij ontgonnen heide en bossen tot akkers, maar de omvorming naar veeteelt was belangrijker.

2. De middeleeuwen (6de tot 15de eeuw)

2.1 De eerste pioniers (6de tot 12de eeuw)

In de vroege middeleeuwen (6de tot 10de eeuw) worden agrarische nederzettingen gevormd op de goed gedraineerde en lichte bodems. Deze boerengemeenschappen leiden tot gehuchten en dorpen met een collectief georganiseerd landbouwstelsel. Het zijn geïsoleerde eilandjes te midden van de heide (wastina's" of "de wildert"). Hoewel de officiële geschiedenis van Essen pas in 1159 begint, mogen we er toch vanuit gaan dat er al eeuwenlang in wisselende mate bewoning en agrarische activiteiten plaatsvonden in onze regio.

Toen die pioniers in onze streek neerstreken, troffen ze hier een lappendeken aan van drie grote landschapstypen:

Bloeiwijze van enkele grassoorten: beemdkamgras (links) en geknikte vossenstaart (rechts) © <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb/>

De echte koekoeksbloem (links) en de kale jonker (rechts) © <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb/>

1. duinen met “vliegend” zand (zandverstuivingen), heide en andere schamele vegetatie, verspreide vennen (al of niet met veen);
2. veengebieden met verspreide watervlaktes met hier en daar een zandrug;
3. beboste gebieden.

Deze mensen vestigden zich op enkele open en hogere plekken in het bos. Het omringende bos werd gerooid, de grond werd ontgonnen. Ze bouwden hun bezit uit met akkers en hooilanden. In de beekvalleien waren die ongetwijfeld vrij vochtig van aard wat nieuwe mogelijkheden bracht voor een grote groep planten. In die hooilanden groeiden uiteraard allerlei soorten gras. Struisgrassen (*Agrostis* sp.), zwenkgrassen (*Festuca* sp.), beemdkamgras (*Cynosurus cristatus*), geknikte vossenstaart (*Alopecurus geniculatus*) en reukgras (*Anthoxanthum odoratum*) zijn in dergelijke hooilandjes aan te treffen. Reukgras geeft in gedroogde toestand trouwens de zo typische geur van echt “hooi”.

Tussen het gras bloeide in het voorjaar veldzuring (*Rumex acetosa*), paardenbloem (*Taraxacum vulgare*), madeliefje (*Bellis perennis*), gewone pinksterbloem (*Cardamine pratensis*), echte koekoeksbloem (*Lychnis flos-cuculi*), ratelaar (*Rhinanthus* sp.), dotterbloem (*Caltha palustris*), margriet (*Leucanthemum vulgare*) en kale jonker (*Cirsium palustre*). Stuk voor stuk soorten die zich uitstekend thuis voelen in vochtige en relatief onbemeste graslandjes. Momenteel zijn al deze soorten nog terug te vinden binnen de grenzen van onze gemeente.

Op de akkers werden granen geteeld waartussen klaprozen, korenbloemen, windhalm en oot groeiden. De soepele stengels van de vogelwikke (*Vicia cracca*) en haagwinde (*Calystegia sepium*) slingerden rond de graanstengels en bemoeilijkten daardoor het maaien van het graan. Op enkele plaatsen werd bijna zeker voederwikke (*Vicia sativa* subsp. *sativa*) “vitsen” als voedsel of veevoeder gekweekt.

In die periode werd in het beekdal aan de Kleine Aa een watermolen gebouwd. Te Nispen verrees midden op de akker een kerk die zowel Essen als Kalmthout bediende. Iedere nederzetting was hooguit 500 hectare groot. Het dorp Wildert ligt nu waar in die

tijd nog volop “wildernis” was, halverwege Kalmthout en Essen. Een “wildernis” waar ongetwijfeld tal van interessante plantensoorten groeiden.

Het is echter pas in de volle middeleeuwen (vanaf de 11de en de 12de eeuw) dat de mens de belangrijkste ontwikkelingen op gang brengt, die in grote mate bepalend zullen zijn voor de huidige structuur en verschijningsvorm van het landschap en de bijbehorende vegetatie. Tegen het midden van de 12de eeuw begonnen belangstelling te krijgen voor onze pionier-nederzettingen. Zo kreeg de abdij van Tongerlo de ontginningseenheden Essen en Kalmthout in 1159 in handen, alsook de parochierechten van Nispen. Na verloop van tijd werd de landbouw-exploitatiewijze van de abdij de norm. Uit een pauselijk document uit 1164 blijkt dat de abdij hier de kerk van Nispen met volledige tienden, twee “grangia’s” en een molen bezat. Een “grangia” is zo ongeveer te vergelijken met wat later een “spycker” was - een centrale voorraadschuur met allicht nog één of ander dienstgebouw erbij. Een ander pauselijk document uit 1186 vermeldt daarenboven ook nog “moerassen” en het bos “Essendonk”. Dat beekbegeleidend bos lag aan de oevers van de Kleine Aa waarin soorten als bosanemoon (*Anemone nemorosa*), koningsvaren (*Osmunda regalis*), slanke sleutelbloem (*Primula elatior*), speenkruid (*Ranunculus ficaria*), grote muur (*Stellaria holostea*), muskuskruid (*Adoxa moschatellina*) en wijfjesvaren (*Athyrium filix-femina*) erg welig groeiden in de kruidlaag. In de boomlaag kwamen zonder twijfel zomereik, gewone es (*Fraxinus excelsior*), zwarte els en wilgensoorten voor. In de struiklaag vonden hazelaar en lijsterbes zeker een groeiplaats en hop (*Humulus lupulus*) en wilde kamperfoelie (*Lonicera periclymenum*) slingerden zich langs de takken omhoog. Aan de rand van het bos groeiden wellicht grote brandnetel (*Urtica dioica*) en zevenblad (*Aegopodium podagraria*).

Anno 2013 zijn het overgrote deel van de planten uit het Essendonkbos (ondanks de kap in de jaren 1930) nog steeds terug te vinden op de plaats waar ze ooit groeiden. Enkel muskuskruid komt niet meer voor. Die plant wordt echter wel vermeld in een studie uit de jaren ‘80 van de 20ste eeuw aangaande de ruilverkaveling, maar

Slanke sleutelbloem (links) en muskuskruid (rechts) © <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb/>

Hop (links) en wilde kamperfoelie (rechts) © <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb/>

werd later nooit meer teruggevonden. De schitterende koningsvaren komt ook niet meer voor in Essendonk, maar is gelukkig nog wel te vinden in een restant van beekbegeleidend bos op Wildert.

De moerassen worden enkel vermeld zonder nadere toelichting. Zijn het “vennen” of “moerassen” met randbegroeiing? De aan de oever groeiende gagel speelde hier waarschijnlijk een grotere rol dan de overige planten. Gagel werd, soms samen met andere kruiden, verwerkt in “Grut” of “Gruit”. Gruit is een kruidenmengsel dat wordt gebruikt als smaakmaker of conserveringsmiddel bij het brouwen van bier. De samenstelling van gruit is streekafhankelijk en werd in vroeger tijden zwaar gereguleerd met belastingen. Door de heren van Gruuthuse in Brugge werd er in hun “gruut” hoofdzakelijk gedroogde bloemen van gagel gebruikt. Ondanks de giftige en roesverwekkende eigenschappen, werd gagel dus door de mensen aangewend. In eerste instantie zat in gruit geen hop. In de 14de eeuw werd pas het nut van hop bij het bierbrouwen ontdekt. Hop voorkomt namelijk bederf en besmetting door slechte gisten. In 1364 werd in het Heilig Roomse Rijk de “*Novus modus fermentandi cervisiam*” - “Een nieuwe methode om bier te brouwen” - ingevoerd. Deze wet regelde het gebruik van hop in gruit waardoor gebieden in het toenmalige Heilig Roomse Rijk een langere geschiedenis hebben van bierbrouwen met gebruik van hop. Van geteelde hop was er rond 1200 nog geen sprake in onze streek. In 1396 wordt hop voor mijn streek voor het eerst vermeld.

2.2 Verdere groei van de nederzettingen

Vanuit de drie kernen (Kalmthout, Essen en Nispen) werden langzaam de resterende gebieden in het beekdal van de Kleine Aa verder ontgonnen. Als gevolg hiervan nam de ontbossing grotere vormen aan. Bovendien werd het bos, dat buiten het cultuurlandschap lag, erg intensief begraaasd, waardoor de kwaliteit achteruitging en het uiteindelijk verdween. De ontboste terreinen, zeker als ze ontgonnen waren, hadden niet langer een bufferwerking voor de opvang van regenwater. Dit water stroomde nu veel sneller af, waardoor in de beekdalen van Spillebeek en Kleine Aa nieuwe beken (o.a. Magerbeek, Kraaienbeek en Zand-

beek) gevormd werden. Deze beken sneden zich in de zachte en vaak venige bodem en erodeerden zelfs het onderliggende zand- en kleisubstraat. Het daar opgenomen materiaal werd elders bij overstromingen op de valleibodem afgezet. Hierdoor ontstonden de typische “beekdalgronden”. Dit waren plaatsen om een groeiplaats te bieden aan o.a. kruipende boterbloem (*Ranunculus repens*), witte klaver (*Trifolium repens*) en ruw beemdgras (*Poa trivialis*). Soorten die, van daaruit, ook gemakkelijk de vochtige hooilandjes van de landbouwers koloniseerden.

Van zodra er permanente vestigingen ontstonden zagen tal van planten kans om hun areaal verder uit te breiden en dat buiten hun natuurlijke standplaatsen. In de buurt van hoeven en woningen vonden vooral stikstofminnende planten een geschikte plaats. Ridderzuring (*Rumex obtusifolius*), zevenblad (*Aegopodium podagraria*) en grote brandnetel (*Urtica dioica*) groeien graag nabij menselijke nederzettingen. Daar zijn de voedselrijke omstandigheden aanwezig: voedselresten, afval, vervuild water en dierlijk (en menselijke?) mest verrijkten de bodem.

Deze nederzettingen waren met elkaar verbonden door een netwerk van paden, zandwegels, karrensporen, ... Deze wegen boden een geschikte groeiplaats voor planten die houden van een grazige omgeving. Zeker wanneer de bodem een ietsje vruchtbaar was. Momenteel treffen we duizendblad (*Achillea millefolium*), bijvoet (*Artemisia vulgaris*), wilde peen (*Daucus carota*), scherpe boterbloem (*Ranunculus acris*), kruipende boterbloem, zilverschoon (*Potentilla anserina*), vijfvingerkruid (*Potentilla reptans*), vlasbekje (*Linaria vulgaris*), Sint-Janskruid (*Hypericum perforatum*) en boerenwormkruid (*Tanacetum vulgare*) aan in de nog resterende berm van de huidige zandpaden en zandige “Trage Wegen”. Meer dan waarschijnlijk groeiden een aantal van die soorten in de 13de-14de eeuw ook al in berm. De paden die door de heidevlaktes slingerden hadden een minder weelderige vegetatie: struikhei en wat grassen waarschijnlijk. Paden fungeren niet enkel als reisroute voor mensen; ook planten maken hiervan gebruik. Via schoeisel, hoeven van schapen, geiten, koeien of paarden of karrenwielen worden zaden verspreid.

2.3 De veenontginning van de 13de tot de 15de eeuw

Door een energieprobleem in de Vlaamse steden - men stookte op hout dat aldaar schaarser werd door de voortschrijdende onbestede ontbossing - moest worden overgeschakeld op een andere brandstof. Van steenkool was nog geen sprake, dus kwam "turf" in aanmerking. Aanvankelijk werd die gewonnen in de Vlaamse kustvlakte maar wanneer die ontginningsplaatsen stilaan uitgeput raakten, kwamen de uitgestrekte veengebieden in onze regio meer en meer in de belangstelling. Vanaf de 13de eeuw worden deze veengebieden dan ook geëxploiteerd. Deze grootschalige afgraving vernielde uiteraard de biotoop van tal van veenplanten. Om de turf te vervoeren werden turfvaarten gegraven. In veel gevallen zorgden die ook voor de afwatering van die veengebieden, waardoor ze droger werden. Zo werden de nog niet aangesneden gebieden ook droger en dus minder geschikt voor al die typische veenplanten, zodat het areaal van o.a. kleine en ronde zonnedaauw, beenbreek, klokjesgentiaan en gewone dophei steeds verder kromp.

Anno 2013 zijn er nog enkele van die gegraven turfvaarten terug te vinden in onze gemeente. Andere vaarten zijn in de loop der jaren totaal in onbruik geraakt en opgevuld en zo verdwenen. De Oude Moervaart werd omstreeks 1358 gegraven en loopt vanuit

Veen- en turfontginningen in de Voorkempen - Deze oude turfvaart is nu een beekje. © Kobe van Looveren

Dubbelloof, een zeldzame varen

© <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb>

Nieuwe brochure:

Het ABC van de turf

Wil je meer weten over de vroegere turfontginningen? Ontdek dan snel het ABC van de turf. Aan de hand van het ABC worden 5 eeuwen turfwinning in de grensregio van de provincies Noord-Brabant en Antwerpen uit de doeken gedaan. Je kan het ABC verkrijgen bij het secretariaat van Regionaal Landschap de Voorkempen (tel. 03 312 87 11, e-mail: kevin.grieten@rldv.provant.be, website: www.rldevoorkempen.be)

De Nol, langs de Rouwmoer naar het Noorden om aan te sluiten op de Spillebeek en zo verder naar Nederland. De Nolsse Vaart - gegraven tussen 1699 en 1710 - vertrekt eveneens in De Nol, loopt oostwaarts en vormt nu gedeeltelijk de grens tussen Essen en Kalmthout. De Nolsse vaart sluit aan op Roosendaalse Vaart - komende vanuit de Maatjes - en voert richting Horendonk en zo verder naar Roosendaal.

Oorspronkelijk dienden beide vaarten om de opgedolven "turf" te vervoeren naar Bergen op Zoom of Roosendaal én als afwatering van de veengebieden, met de hoger vermelde verdroging van de veengebieden als gevolg. Van een mooie vegetatie in de vaart of op de oever zal er weinig sprake geweest zijn in de tijd dat deze intens met vletten werden bevaren. Momenteel vinden we op de oever en in de bedding toch hoofdzakelijk varensoorten die profiteren van het vochtige microklimaat. Zo vinden we anno 2013 het zeldzame dubbelloof (*Blechnum spicant*) op een aantal beschaduwde plaatsen op de oever van de Nolsse vaart ter hoogte van de Boterbergen. Ook de Oude Moervaart biedt een geschikte groeiplaats aan tal van varens. Alle vaarten (nog bestaande of verdwenen) zijn het resultaat van verschillende eeuwen noeste arbeid. Deze veenexploitatie (in bepaalde bronnen vinden we cijfers tot 5 miljoen m³ veen in Essen, Kalmthout en Wuustwezel) bood veel werk zodat heel wat mensen naar onze streek afdaalden om hier te komen werken. Zo ontstonden er steeds meer gehuchten of nederzettingen in de regio. De menselijke druk op het landschap en dus ook de vegetatie werd groter.

2.4 De ontwikkeling van de landbouw

Onder invloed van de monniken kwamen nieuwe landbouwgewassen in onze streek terecht. Als verbouwde graangewassen vinden we in Essen in de landbouwtellingen van de jaren 1393-1396 enkel rogge. Andere graansoorten (gerst en haver) worden in die landbouwtelling niet vermeld. Op de hoeve het Hof (Kalmthout) werden in 1393-1395 bonen (*fabae*) geplant.

Alle inspanningen ten spijt bleven de opbrengsten aan de lage kant. Rapen werden geteeld om het dieet van mens en dier aan te vullen. Het raapzaad (*Brassica rapa*) verschaftte de olie voor de keuken en de lamp. 's Zomers werd het vee ook te grazen gezet langs paden en beken, op de weiden en op de heide. De hier in het wild groeiende gewone brem (*Cytisus scoparius*) werd gretig door het vee gegeten of werd aangewend als dakbedekking. Sporadisch werd brem zelfs gekweekt ... toponiemen met brem duiken hier dan ook op ... bremakker bv.

zorgde voor het ontstaan van de zogenaamde “plaggenbodems”. Deze bodem heeft een zeer donkere bovenlaag van enkele tientallen centimeters dikte die rijk is aan organisch materiaal en op de oorspronkelijke bodemlagen ligt. Deze eeuwenoude akkers lagen dicht tegen de dorpskommen. Helaas zijn deze plaggenbodems in Essen onherkenbaar geworden ... dorpsuitbreidingen, ruilverkaveling, moderne landbouwtechnieken zijn hiervan de oorzaak.

Naast de traditionele mestproductie in de “potstal” met plaggen van de heidevelden, aangevuld met dierlijke mest, was het invoeren van meststoffen een bijkomende oplossing. Zo werd “straatmest”, hoofdzakelijk uit Roosendaal, per moervlet aangevoerd. Turf werd naar het noorden vervoerd, straatmest kwam terug naar onze streken.

En zo kregen wilde planten opnieuw de kans om mee te reizen.

Raapzaad (links) en gewone brem (rechts) © <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb/>

Als landbouwtechniek werd aanvankelijk het “drieslagstelsel” toegepast, d.w.z. 2/3 van de gronden werd bebouwd, terwijl 1/3 bleef braak liggen. Ieder jaar werden de percelen omgewisseld volgens een vast schema:

- perceel 1: zomergraan (gerst en haver), gezaaid in maart-april en geoogst in augustus;
- perceel 2: wintergraan (tarwe en rogge), gezaaid in oktober en geoogst in augustus;
- perceel 3: braak;

Het om de drie jaar braak laten liggen was noodzakelijk, omdat de grond onvoldoende bemest werd en snel uitgeput was. Later werd hiervan afgeweken. Dan werden meststoffen een onontbeerlijk iets en de grondstoffen - “plaggen” - hiervoor werden hoofdzakelijk op de heidevelden gevonden. Wanneer soms gekozen werd voor een doorlopende graanbebauwing, lukte dit enkel mits een erg intensieve (dierlijke) bemesting. Stro, gras, hooi, kaf, bladgrond mocht volgens Tongerlo-raadgevingen het grondgebied van de hoeve niet verlaten. De productie van dierlijke mest was ontoereikend, gewoon door het feit dat de veestapel te klein was. Het gebruik van die mest op basis van plaggen,

Zaden werden zo onbewust van de ene naar de andere plaats vervoerd. Een deel van die zaden konden dus elders ontkiemen. Wat in de prehistorie was gebeurd met zaden van o.a. klaproos, oot en korenbloem, vond nu vermoedelijk terug plaats met andere soorten zoals gewone spurrie (*Spergula arvensis*), uitstaande melde (*Atriplex patula*) en stinkende gouwe (*Chelidonium majus*). Die gewone spurrie werd al snel populair als voedergewas. De 1ste melding van dit eenvoudig plantje vinden we al terug in 1311. Deze kleine nietige plant was in de streek van groot belang. Dit gewas kan op zeer onvruchtbare gronden groeien en kon jaar na jaar, het hele seizoen, geoogst worden als hoofd- of navrucht na rogge (dat dierlijke bemesting normaal nodig had maar braaklegging was meer gangbaar wegens gebrek aan dierlijke mest). Spurrie bleef bijzaak omdat rogge als hoofdteelt werd beschouwd. De runderen kregen zo maandenlang voer. Spurriehooi en spurriezaad werd het voornaamste wintervoer. Begrippen als “spurriekoe” of “spurrieboter” dateren mogelijks uit die periode.

In 1408 verscheen een ander ideaal zomergewas, namelijk boekweit (*Fagopyrum esculentum*). Boekweit behoefde zelfs geen

Boekweit (links) en gewone spurrie (rechts) <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb/>

mest, gaf onkruid geen kans en leverde groenvoer en meel om koeken te bakken of pap te koken. Boekweit werd meer dan waarschijnlijk door de paters geïntroduceerd; het is een plant afkomstig uit Midden- en Oost-Azië, die hier dus niet in het wild voorkwam. Zowel gewone spurrie als boekweit treffen we nog steeds aan in ons landschap. Boekweit weliswaar veel zeldzamer dan de algemene gewone spurrie die in zowat elke moestuin als wilde plant voorkomt.

De moestuin lag in de onmiddellijke omgeving van de bewoning. Ook die moestuin werd bemest met de hoogstnoodzakelijke mest. Naast peulvruchten als bonen, erwten en voederwikke of “vitsen”, werden daar ook andere groenten geteeld, maar namen hebben we niet gevonden. Uiteraard vonden tal van kruiden of ‘on’kruiden daar ook een groeiplaats. In de buurt van oude woonkernen (bv. Kraaienberg en Zandstraat) kunnen we nog steeds stinkende gouwe en zeepkruid (*Saponaria officinalis*) aantreffen. Zeepkruid is oorspronkelijk afkomstig uit Zuid-Europa, maar kwam als cultuurvolger in onze streken terecht. Zeepkruid werd gebruikt. De wortelstok bevat “saponinen”, die evenals zeep, in combinatie met water schuim geven.

De heide was voor het landbouwsysteem echt van levensbelang. Ze leverde de mensen zowat alles om permanente vestigingen en landbouw mogelijk te maken: plaggen, heidestrooisel als veevoeder, bezems van berkentakken, boenders van struikheide, nectar voor de honingbijen en zelfs zand. Wit zand werd gewassen in de vennen en was het middel bij uitstek om vuile potten en pannen mee uit te schuren en om in de huizen, met aangestampte aarden vloeren, mooie motieven te strooien rond de haard. Vandaar de zorgzame aandacht voor “de heidegebieden”. Die houding zou in de 19de en 20ste eeuw jammer genoeg totaal anders worden.

2.5 Nieuwe “woeste” gronden

In de regel hadden de moerkopers letterlijk alleen de moer gekocht. Op de arme zandbodem die door hun activiteit werd vrij gelegd, hadden ze geen rechten. Zij hadden dus ook geen enkele

reden om die gronden te ontginnen. Het gevolg hiervan was dat veel afgegraven onvruchtbare veengebieden opnieuw wildernis werden, afwisselend met duinkoppen, droge en natte heide en vooral grote waterplassen.

Tussen 1430 en 1435 werd zo bijvoorbeeld het veen – het Wilde Goor van ca. 78 ha groot – tussen Hornick (Horendonk) en de Essen Duinen verkocht aan een twaalfstal personen. Toen alle veen vergraven was, bleef er een laagte over waarin vaak water stond: het Schamven. In droge zomers vielen die waterplassen droog waardoor zandverstuivingen ontstonden die jonge duinen lieten ontstaan. Deze zijn, weliswaar begroeid met bos, nog te vinden in de huidige Horendonkse Bossen. Op sommige plaatsen bedreigden die zandverstuivingen zelfs de aangelegde landbouwperceeltjes. Zandverstuivingen ontstonden ook door overexploitatie van de droge heidegebieden. Te intensief plaggen, maaien, begrazen of zelfs branden maakte dat de vegetatie niet voldoende kon regenereren en dus afstierf. Met alle gevolgen van dien. De wortels houden het zand niet meer vast en harde wind blaast de bovenste lagen van de bodem weg met als gevolg dat door winderosie bodemerrosie ontstaat.

Het Schamven is anno 2013 ontwaterd en is volledig ingericht als landbouwgebied met afwisselend raaigras- en maïsakkers. Heel anders dan de ooit aanwezige wateroppervlakte.

2.6 De 17de – 18de eeuw ... nieuwe aanwinsten in de landbouw

In de 17de eeuw kwamen via de abdij van Tongerlo twee nieuwe planten in het landbouwsysteem terecht: klaver (*Trifolium* sp.) en koolzaad (*Brassica nap*a). Klaver betekende niet alleen overvloedig voedsaam groen de hele zomer lang, het kon ook als droogvoer bewaard worden voor de winter en de wortels brachten de nodige stikstof in de bodem. Door deze toename van stikstof werd er meer graan geproduceerd. Het gevolg was dat het vee beter gevoed werd, dus meer melk en vlees produceerde en bijna het hele jaar op stal kon blijven zodat er geen mest verloren ging. Er kwamen ook meer dieren de winter door wat de aangroei van de veestapel nog bevorderde. Koolzaad was rijker aan olie en ver-

drong zo stilaan het raapzaad. De opbrengst van koolzaad lag ook hoger.

De landbouwgebieden in Essen moeten in die tijd een mooi aanblik gegeven hebben: witte velden met boekweit, blauwe velden met vlas, wuivende graanvelden en het schitterend helgeel van het koolzaad. En daartussen een pracht in alle kleuren van de regenboog van de akkeronkruiden ... rood van de klapprozen, hemelsblauw van korenbloem, wit en geel van kamille, roze van bolderik en heldergeel van gele ganzenbloem ... Om van te dromen!

Sinds de ontdekking van de Nieuwe Wereld door Christoffel Columbus in 1492 werden tal van planten al of niet bewust naar Europa vervoerd. De ontdekkingsreizigers brachten allerlei curiosa mee vanuit deze nieuwe gebieden ... sierplanten, voedergewassen, bomen, ... Zeker is dat tal van soorten, uit vooral Noord-Amerika, onze streken bereikten in de eeuwen die volgden. Van één plant, namelijk de aardappel (*Solanum tuberosum*), zijn er wél enkele gegevens beschikbaar. Uit boedelbeschrijvingen (sterfhuis-inventaris) blijkt dat de aardappel in begin 18de eeuw, nl. in 1702 al aanwezig was in Essen (29-12-1702: stervhuis Anna Hendrik Weris († 10-08-1702), weduwe Gijsbrecht Jansen van Loon, Spilbeek-Essen: “*eenighe eerdappels staende in het velt*”).

In de archieven vinden we echter niets terug over de andere ‘on’kruiden die in aardappelvelden groeien. De teelt van de aardappel gaf een aantal akkeronkruiden echter wel de kans om zich nog meer te verspreiden. Zo vinden naast de typische akkeronkruiden zoals straatgras, echte kamille en kleine brandnetel ook zwarte nachtschade (*Solanum nigrum*), ganzevoet (*Chenopodium* sp.) momenteel een zeer geschikte groeiplaats in aardappelvelden. Deze planten groeiden indertijd meer dan waarschijnlijk ook in dergelijke velden. Op het einde van de 18de eeuw waren er van de 173 landbouwgezinnen slechts 9 die ‘géén aardappelen’ teelden!!

Van een opmars gesproken.

Ferraris en de Kabinetskaart

In 1769 stelde Joseph-Johann-Franz (Graaf) de Ferraris (1726-1814), artilleriegeneraal in onze provincies, aan Karel van Lotharingen voor om een heel gedetailleerde kaart te tekenen van alle Oostenrijkse Nederlanden en zo de leemtes van de bestaande topografische kaarten aan te vullen. Deze kaarten werden volledig op het terrein opgenomen en met de hand getekend. Ze werden vervaardigd tussen 1771 en 1778. Van deze kaart, die voorbehouden was voor de keizerin en haar ministers, werden drie exemplaren gemaakt; de kaart werd *Kabinetskaart* genoemd. Ze telt 275 folio's van ca. 91cm op 141cm en de meeste zijn in vier gevouwen. Het belang van het geheel wordt nog vergroot door het feit dat er bij elke kaart inlichtingen en historische, geografische, economische, sociale en militaire toelichtingen horen.

3. 18de eeuw ... de 1ste kaart en de link met de huidige vegetatie

Figuur 19: Ferrariskaart van Essen – kaartblad 87

© Koninklijke Bibliotheek van België en Nationaal Geografisch Instituut (NGI)

De Kabinetskaart was voor dit artikel een grote bron van informatie. De gedetailleerde weergave van het landschap maakt dat je vrij nauwkeurig kunt vinden waar, welke begroeiing, welk landschap, welke bebouwing aanwezig was. Zo werden de wegen en voetpaden door een zwarte puntlijn weergegeven; alle metselwerk is in het rood en het timmerwerk in het zwart; de bossen met hoogstammig hout worden onderscheiden van jong hout door middel van rondere of minder dichte tekens; de dennenbossen kregen een gele achtergrond; onbegaanbaar geachte moerassen zijn doorkruist met een dubbele puntlijn, ...

Mits wat zoekwerk en vergelijking met de huidige toestand is deels te reconstrueren welke planten eventueel voorkwamen in het Essens landschap van midden 18de eeuw.

3.1 De “woeste gronden”

Wat onmiddellijk opvalt zijn de zéér grote oppervlakten “woeste gronden”: duinen, venen en heide, zeker op Horendonk en tussen Wildert en Essen-Hoek. Daar tussen Wildert en Essen-Hoek in de Grote Esschense Heide, vinden we uitlopers van wat nu nog de

Nolse Duinen en de Kalmthoutse Heide vormen. De huidige Wildertse Duintjes zijn ook in die regio te situeren. Deze duinen en heiden vormden de uitgelezen groeiplaatsen voor heideplanten zoals struikhei, tormentil (*Potentilla erecta*), zandblauwtje (*Jasione montana*), zilverhaver (*Aira caryophylla*), vogelpootje (*Ornithopus perpusillus*), grondster (*Illecebrum verticillatum*), buntgras, zandzegge e.a. liefhebbers van droge, voedselarme en kalkarme gronden. Op de vochtige plaatsen treffen we hier een daar een ven aan. Het al eerder vermelde Schamven (op Horendonk) vinden we mooi terug. Tussen Wildert en Essen-Hoek vinden we ook nog het “Meeuwven” en “Wolfsven”, nu verdwenen vennen. De oevers vormden bijna zeker de groeiplaats van planten die graag op arme, vochtige bodems groeien. Kleine zonnedaauw, klokjesgentiaan en grondster werden in die omgeving nog aangetroffen in de jaren '80 van de 20ste eeuw. Was nog een relictje; anno 2013 jammer genoeg verdwenen!

3.2 De bossen

Langs de Kleine Aa (Essendonkbos) en ook langs de Spillebeek (Domein Hemelrijk) vallen de loofbossen heel goed op. Deze bossen bevonden zich langs de oever van de beek en huisvestten hoofdzakelijk soorten die houden van de iets vochtige, licht bemeste bodem. Doch, in vergelijking met andere landschapstypes zijn de bossen eerder beperkt in oppervlakte. Naast het eerder vermelde Essendonkbos vinden we ter hoogte van het huidig Domein Hemelrijk zelfs de vermelding “mastenbos”. Dit bos was vermoedelijk aangeplant met grove dennen. Dergelijke bomen werden aangeplant op “woeste gronden”. Een ordonantie van Maria Theresia - het plakkaat van 1772 - verplichtte trouwens om woeste gronden op te planten en ten nutte te maken.

De grove den vormt een buitenbeentje in onze inheemse flora. Deze boom was één van de eerste langlevende houtige soorten die na het einde van de laatste IJstijd onze streken koloniseerde.

Men veronderstelt dat hij in de loop van de middeleeuwen helemaal verdwenen is of alleszins heel zeldzaam werd. De 1ste historische gedocumenteerde vermelding (ca. 1640) in Vlaanderen als bosboom komt uit het Grotenhout, een bos vlak bij Turnhout. Het zaaigoed (in feite van Duitse oorsprong) werd geïmporteerd van het naburige Breda (het Mastbos aldaar werd al in 1515 aangeplant). In de 18de eeuw brak de soort helemaal door. De grootschalige aanplantingen (voor het mijnhout) in de Kempen dateren echter uit de 2de helft van de 19de eeuw. In diezelfde omgeving staan ook loofbossen ingetekend. Momenteel vinden we daar nog enkele resten van, zowel in het Domein Hemelrijk, het bosje bij het Karrenmuseum als sporadisch in het Sportpark. In de ondergroei treffen we in die omgeving nog steeds bosplanten aan: dalkruid (*Maianthemum bifolium*), lelietje-van-dalen (*Convallaria majalis*), gewone salomonszegel (*Polygonatum multiflorum*) en brede wesp orchis (*Epipactis helleborine*). Typische soorten uit oude bossen en bosranden met een niet al te zure, ruwe humus.

3.3 Landbouwgebied

In het landbouwgebied vallen vooral de kleine perceeltjes weiland en akkerland op. Houtkanten, heggen en ook houtwallen omzoomden de kleine stukjes landbouwgrond. Die houtkanten en heggen vormden ondermeer een “veekering”. De runderen, schapen en geiten konden niet overal meer vrij rondlopen en moesten dus op één of andere wijze binnen hun graasweiden opgesloten worden. Houtkanten en vooral heggen waren hiervoor ideaal. In dergelijke heggen werden vooral stekelige of doornige bomen of struiken zoals éénstijlige meidoorn (*Crataegus monogyna*) en sleedoorn (*Prunus spinosa*) aangeplant. Op natuurlijke wijze kwamen daar hondsroos (*Rosa canina*), bramen, vlier, lijsterbes, vuilboom, zoete kers en (Europese) vogelkers (*Prunus padus*) terecht. Besetende vogels zorgden voor de verspreiding van die besdragende planten. Gezien de stekelige samenstelling van dergelijke heg is het wel te begrijpen waarom het vee binnen de afsluiting bleven.

Oude heggen (hagen) bestonden vnl. uit éénstijlige meidoorn (links) en sleedoorn (rechts)

© <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb/>

Eikvaren (links) en hengel (rechts) © <http://www.kuleuven-kulak.be/bioweb/>

Houtkanten/heggen rondom akkers hadden ook als nut dat de bodem minder snel “erodeerde” (door de wind of hevige neerslag kan de bovenste vruchtbare laag verdwijnen). De bovenste teeltlaag kan door hevige neerslag wegspoelen of door sterke wind wegwaaien. De omringende heggen konden deels verhinderen dat de vruchtbare bodem verdween naar aanpalende percelen of het achterliggende heidegebied. Anno 2013 kunnen we dit fenomeen erosie nog steeds waarnemen op de kale winterakkers.

Uiteraard moest het zand van de zandverstuivingen ook “buiten” de akkers gehouden worden. Houtwallen zijn hiervoor het geschiktst.

Koude oosten- en noordenwind wordt ook gebroken en maakte dat de gewassen minder of geen vorstschade opliepen. In dergelijke houtkanten vonden ook tal van kruiden een geschikte plaats. Het gaat hoofdzakelijk om planten die vanuit de bossen tot daar verspreid zijn, al of niet met de vrijwillige hulp van mensen of dieren. Op natuurlijke wijze kunnen planten zich ook snel verspreiden. Zo vond de eikvaren (*Polypodium vulgare*) een geschikte groeiplaats in houtkanten. Deze, nu zeldzame, varensoort treffen we momenteel nog steeds aan in enkele houtkantrelicten. Ook gewone salomonszegel en hengel (*Melampyrum pratense*) zijn hiervan een schitterend voorbeeld. Deze soorten vonden in de houtkanten en heggen een vergelijkbaar biotoop met hun oorspronkelijke groeiplaats ... het loofbos.

3.4 Hooi- en weilanden

Langs de volledige lengte van de Kleine Aa treffen we hooi- en graslanden aan. De hooilanden - “beemden” - lagen een ietsje dicht bij de beek. Die werden uiteraard gehooit op het moment dat ze droog genoeg waren, meer dan waarschijnlijk in de maanden juni-juli. Reukgras, geknikte vossenstaart, kropbaar (*Dactylis glomerata*), ruwe smele (*Deschampsia setacea*), zwenkgrassen en struisgrassen groeiden vermoedelijk welig in de

vochtige hooilandjes. Veldzuring, gewone pinksterbloem, ratelaar, margriet, echte koekoeksbloem (*Lychnis flos-cuculi*), dagkoekoeksbloem (*Silene dioica*) kleurden in het voorjaar de hooilandjes in geel, wit en roze. In de greppels of sloten tussen de percelen vonden fluitenkruid (*Anthriscus sylvestris*), dotterbloem en gewone vogelmelk (*Ornithogalum umbellatum*) een geschikte groeiplaats.

In de jaren '80 van de 20ste eeuw, voor de ruilverkaveling, kwamen deze planten nog massaal voor in de beemden langs de Kleine Aa nabij Wildert, Essendonkboos en Schanker.

3.5 Het weggennet

Op de Kabinetskaart staan tal van wegen aangeduid. Dit was natuurlijk best te verstaan ... uiteindelijk tekende Ferraris deze kaart met militaire doeleinden ... een leger moest zich snel en efficiënt kunnen verplaatsen. De bermen van die wegen moeten tal van planten een geschikte groeiplaats geboden hebben. Door het verkeer met paard en kar werden veel soorten langs deze linten verspreid. Dit fenomeen hebben we al eerder beschreven – eerst met de verspreiding van de landbouwgewassen in het Neolithicum en in de middeleeuwen met het vervoer van “straatmest”. Heel wat soorten uit wei- en hooilanden, bossen of bosranden vinden een geschikte groeiplaats in een wegberm.

3.6 De bebouwing

Huizen werden mooi in het rood aangeduid op de Ferrariskaarten. Zo merken we rond het huidige Heuvelplein en verder in de Nieuwstraat een concentratie van gebouwen. Ook op Wilder, de Santstraete, Steenpaal, Grooten Schriek en de Groote Hoorendonck staan tal van huizen getekend. Op Essen-Hoek (toen nog Calmthoutschen Hoeck) ook enkele concentraties van gebouwen, evenals ter hoogte van Spilbeeck en Hemelryck.

In de buurt van menselijke bewoning vinden heel wat planten een geschikte groeiplaats. De ganse lijst opnemen is haast onbegon-

nen werk en trouwens, we zouden in herhaling vallen. Feit is wel dat in de 18de eeuw heel wat plantensoorten voorkomen in onze regio.

Conclusie

Er zal in de volgende eeuwen nog heel wat veranderen. De natuur staat niet stil. Door menselijke invloed zal er nog veel verdwijnen en verschijnen. De introductie van kunstmest, de uitvinding van prikkeldraad, de uitbreiding van woonwijken en lintbebouwing, nieuwe landbouwtechnieken, de interesse voor exotische soorten, het aanleggen van tuinen en parken, de aanleg van nieuwe wegen én spoorwegen bieden ofwel nieuwe kansen aan planten ofwel zorgen die veranderingen ervoor dat soorten verdwijnen. Ook de uitvoering van de gewestplannen, de ruilverkaveling en het ruimtelijk structuurplan van Essen hebben een grote invloed op de ontwikkeling van de vegetatie.

Deze bijdrage is een verkorte versie van het artikel verschenen in De Spycker 69; Jaarboek van de Heemkundige Kring Essen. Liefhebbers kunnen dit jaarboek nog steeds bekomen op het Heemhuis, Moerkantsebaan 48 te Essen. Meer info van de vereniging vind je op de website <http://www.heemkundigekringessen.be/>

Literatuur

- Bastiaensen J., 1990: Landbouwstatistiek uit de 14de eeuw, *De Spycker*, 47 Heemkundige Kring Essen, p. 34-49.
- Bastiaensen J., Broos M., Hopstaken J., Neys R., Toebak K., Vercammen L., 2000: Grenzeloos Geheugen. Aspecten van de geschiedenis van Roosendaal, Essen en Kalmthout, Gemeente-archief Roosendaal.
- De Blust G. & Sloodmaeckers M., 1997: De Kalmthoutse Heide, Davidsfonds, Leuven.
- Delanghe, H., 1998: De geschiedenis van de Kalmthoutse Heide, Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon vzw, Antwerpen.
- Havermans A., 1939: Monografie over het complex "De Nol", *Gedenkschriften betreffende de aloude heerlijkheid Es-schen-Calmphout-Huybergen*, 7, p. 16-72.
- Havermans A., 1941: Monografie over het complex "De Nol", *Gedenkschriften betreffende de aloude heerlijkheid Es-schen-Calmphout-Huybergen*, 9, p. 89-151
- Havermans R., 1959: De moeruitbating en turfnering voor onze gewesten in den loop der voorbije eeuwen, *De Spycker*, 16, p. 118-130.
- Lambinon J., De Langhe J-E., Delvesalle L., Duvigneaud J. et al., 1998: Flora van België, het Groothertogdom Luxemburg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden, Nationale Plantentuin van België, Meise.
- Lauriks H., et al., 2004: Grenspark De Zoom-Kalmthoutse Heide, Grenspark De Zoom-Kalmthoutse Heide, Essen.
- Meeusen G., 1959: Moer en turf, *De Spycker*, 16, p. 131-160.
- Pinseel J., 2011: Essen ... Groene Parel: Evolutie van de flora van Essen tot de 18de eeuw, *De Spycker*, 68, Heemkundige Kring Essen, p. 45-83.
- Tirelire A. & Meeusen G.: 1937, Wij aan de Grens. Geschiedenis van Essen, Sint-Norbertus Drukkerij, Tongerlo.
- Tirelire A., 1981: De eerste steenwegen te Essen, *De Spycker*, 39(1-2), Heemkundige Kring Essen p. 41-45.
- Van Landuyt W., Hoste I., Vanhecke L., Van den Brecht P., Vercruysse W. & De Beer D., 2006, Atlas van de Flora van Vlaanderen en het Brussels Gewest, Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, Nationale Plantentuin van België & Flo.wer.
- Vercammen L., 1989: Wij aan de Grens. Geschiedenis van Essen, Heemkundige Kring, Essen.
- Vercammen L., 1980: De eerste aardappelen, *De Spycker*, 37(3-4), Heemkundige Kring Essen, p. 81-97
- Weeda E.J., Westra R., Westra Ch. & Westra T., 1985-1994: Nederlandse Oecologische Flora, Wilde planten en hun relaties, deel 1 tot 5, IVN, VARA & VEWIN.

Waterloop Aa t.h.v. Essendonkbos © Joris Pinseel

In beeld of op ANTenne

In deze rubriek brengen we minder gekende natuurprojecten of natuurstudieverenigingen- of werkgroepen in de kijker.

Ken jij een vereniging of project dat je in de kijker wil plaatsen en dat in deze rubriek nog niet aan bod is geweest? Laat het ons weten (e-mail: ankona@admin.provant.be)!

STARTDAGEN van JNM in september ... mis ze niet!

JNM staat voor Jeugdbond voor Natuur en Milieu, een jeugdbeweging voor alle jongeren die geïnteresseerd zijn in natuur en milieu. Het is een jeugdbeweging voor én door jongeren tussen 7 en 26 jaar. Het unieke aan deze jeugdbeweging is dat een afdeling verschillende gemeenten omvat. JNM is opgedeeld in 45 afdelingen over heel Vlaanderen.

Provincie Antwerpen telt 10 afdelingen, waarvan afdeling 'Voorkeppen' sinds vorig werkjaar terug is opgericht. Vanaf nu vind je de BEESTIGSTE jeugdbeweging over heel de provincie. Er zijn 3 leeftijdsgroepen: de piepers (7-12 jaar), de ini's (13-15 jaar) en de gewone leden (16-26 jaar).

Activiteit in de kijker: adopteer een poel!

"Adopteer een poel" is een project waarbij de afdelingen een poel in eigen beheer hebben. Dankzij een poelenplan doen we het hele jaar aan natuurbeheer. De poel baggeren of uitgraven, onderhoud van bomen en struiken rond de poel, woekerende waterplanten verwijderen,we steken graag de handen uit de mouwen!

De natuur profiteert snel van de 'in het zweet werkende' JNM'ers. Ideaal voor natuurstudie om de prachtige water- en oeverplanten in en langs de poel te ontdekken. Ook zijn er kleine waterdiertjes als schaatsenrijders, poelslakken en libellen dikwijls te volgen. Maar ook de amfibieën en watervogels laten de poel niet ongemoeid. De vele wandelaars en natuurliefhebbers hebben er nu een nieuw favoriete plekje bij.

Startdagen

JNM kan je niet op een enkele pagina voorstellen. Je moet het gewoon zélf beleven. Op de startdag heten we je van harte wel-

kom. Hieronder een kleine selectie van wat de provincie te bieden heeft. Meer startdagen vind je op www.jnm.be/startdag

1 Vleervlinder- en nachtmuizenavond (16-26 jaar): zaterdag **28 september** om 19u00 tot 22u00 op het Klein Schietveld van Brasschaat.

Contact: Thijs Nouws, GSM 0477 60 24 67.

2 In(d)i(an) summer beach party weekend (13-15 jaar): van zaterdag **28 september** om 20u30 in de Sorm, Victor de Langhestraat 71, Deurne tot zondag **29 september** 18u25 aan Berchem Station.

Contact: Jody Torfs, GSM 0488 36 89 32.

3 De boer op met JNM Markvallei (7-26 jaar): zondag **8 september** van 14u00 tot 17u00 in Raadshuis, Meerle.

Contact: Arnold Wittenberg, GSM 0485 70 52 56.

4 Startdag JNM Zandland (7-12 jaar): zaterdag **28 september** van 14u00 tot 17u00 in natuurgebied De Maat, Mol.

Contact: Sarah Kasran, GSM 0479 13 90 30.

Meer info

Arnold Wittenberg, provinciaal coördinator Antwerpen; GSM 0485 70 52 56,

e-mail: arnold@arnoldwittenberg.be of bezoek www.jnm.be

Mineralogische Kring Antwerpen MKA 50 jaar jong!

Hoe het begon ...?

Naar aanleiding van een korte oproep in de krant 'Gazet van Antwerpen' verschenen 55 geïnteresseerden op de stichtingsvergadering van de Mineralogische Kring Antwerpen op 11 mei 1963 in zaal Samson (Pelikaanstraat, Antwerpen). De belangstelling voor mineralogie was levendig bij vele kolonials die uit Congo waren teruggekeerd waar ze in de mijnindustrie gewerkt hadden. In die periode waren er ook veel steengroeven actief in België (o.a. steenslag voor de uitbouw van het snelwegennet en de deltawerken in Nederland). Toelating voor het betreden van de groeven om mineralen te verzamelen werd toen vlot gegeven door de uitbaters. Ook in de buurt van Antwerpen waren er nog vele kleigroeven in uitbating waarin mineralen te vinden waren.

In de beginjaren waren de voornaamste activiteiten de uitwisseling van informatie en mineralen op vergaderingen en lokale uitstappen om zelf mineralen te verzamelen. Het ledenaantal varieerde en ging wat bergaf. Een vaste stek was moeilijk te vinden voor de vergaderingen en zowat alle zaaltjes in de stad kwamen aan bod. De grote doorbraak van de vereniging gebeurde door de organisatie van mineralententoonstellingen in de Keurvelszaal (Zoo van Antwerpen) in 1972 en 1974. Het ledenaantal nam sterk toe (tot 135 in 1974).

De werkgroep micro-mineralen in actie © Paul Van Hee

De doorbraak (1975-2002)

In 1975 ontstonden 2 belangrijke pijlers waarop het huidige succes van de vereniging nog steeds gebaseerd is: het mineralentijdschrift 'Geonieuws' en de internationale mineralen- en fossielenbeurs 'Minerant'. Geonieuws, het enige Nederlandstalige volledig aan mineralogie gewijde tijdschrift, was aanvankelijk vooral een verenigingsblad met informatie over de activiteiten maar groeide onder impuls van de redacteur snel uit tot een volwaardig tijdschrift met redactionele artikels over mineralogie, vindplaatsen, nieuwe mineralen, enz. ... De jaargangen omvatten ca. 250 pagina's. Via de website kunnen de leden de volledige nummers in

kleur inkijken, oudere jaargangen zijn voor iedereen toegankelijk (<http://www.minerant.org/MKA/GN-digitaal.html>).

De 2-daagse beurs 'Minerant' werd tot 2002 in de Handelsbeurs (Twaalfmaandenstraat Antwerpen) georganiseerd. Na de plotse sluiting van het beursgebouw in 2003, verhuisde Minerant na een intermezzo, naar Antwerp Expo. De standhouders komen uit de hele wereld (in 2013 : 110 standhouders uit 14 landen o.a. China, Pakistan, Marokko) zodat het mineralen- en fossielenaanbod ook internationaal gespreid is, hetgeen jaarlijks meer dan 2.500 bezoekers aantrekt.

Een derde belangrijke pijler van de vereniging is uiteraard de maandelijkse vergaderingen en de uitgebreide mineralogische bibliotheek (1000 boeken, 50 tijdschrifttitels). In 1995 werd de "Vereniging voor Mineralogie en Paleontologie" uit St-Job in MKA geïntegreerd. Specifieke thema's worden verder uitgediept in kleinere werkgroepen die afzonderlijk vergaderen, o.a. rond edelsteenkunde, fluorescentie, micro-mineralen, zeolieten en determinatie.

De leden van vereniging hebben allerlei achtergronden maar één gemeenschappelijke passie: mineralen. Het zijn vooral hobby-mineralenverzamelaars maar even goed professionele mineralogen en geologen. Naar drie leden van MKA werd reeds een mineraal benoemd : Dr. Lourens Wals (lourenswalsiet), Prof. R. Vochten (vochteniet) en Prof. R. Van Tassel (vantasseliet). De laatste twee overleden jammer genoeg in de voorbije jaren.

Mineralen uit buitenland maar ook ... uit de provincie Antwerpen (Rupelstreek)

Zélf mineralen verzamelen is voor de meeste leden het ultieme doel. In België is dit vooral mogelijk in de Waalse steengroeven. Meerdaagse uitstappen werden door de vereniging georganiseerd naar vindplaatsen en mineralenmusea in Duitsland (Sauerland, Eifel, Zwarte Woud), Tsjechië, Frankrijk en Engeland. In de voorbije decennia werden ook verdere bestemmingen opgezocht: Namibië (3x), Zuid-Afrika, Marokko, Sri Lanka.

In de provincie Antwerpen zelf mineralen verzamelen is jammer genoeg niet zo evident. De hele provincie is met dikke zand- en leemlagen overdekt (tot 600 meter dikte !). Per definitie is een mineraal een anorganische vaste stof met bepaalde kristalstructuur en samenstelling en op natuurlijke wijze ontstaan en dus zijn zand en klei ook (mengelingen van) mineralen maar niet bepaald in een vorm die de meeste mineralenverzamelaars interesseert.

Om (mooi) uitgekristalliseerde mineralen te vinden heeft men vast gesteente nodig, hetgeen in Antwerpen nergens direct bereikbaar is. Men kan met véél geduld uiteraard wel wachten tot de mineralen uit de lucht komen gevallen in de vorm van meteorieten (Geonieuws nr 3, 1986), ei-grote hagelbollen (Niel, Geonieuws nr 10, 1994), of blikseminslagen (Kalmthoutse Heide, Geonieuws nr 7, 1999), of met al even weinig kans een verloren diamantje in de Pelikaanstraat vinden?

De enige verzamelwaardige mineralen in de provincie komen voor in de Boomse klei die ontgonnen wordt in de Rupelstreek. In de klei zitten verharde concreties (septaria) (zie figuur 2) die vanwege hun vorm algemeen als “kleibroden” worden omschreven.

Doorgezaagd septaria (breedte circa 40 cm)

© Hugo Bender

Voor de ontginning is dit storende afval (en was oorzaak van vele vertragingen bij de bouw van de A12-Rupeltunnel). In de barsten in deze septaria zitten kristalletjes van pyriet (meest in het oog springend) (figuur 3), gips, calciet, aragoniet en vivianiet. Vivianiet komt ook voor in de ijzerrijke lagen in de Kempen. Deze glauconietzanden van het Diestiaan zitten wel op een diepte van enkele tientallen meter en worden dus enkel bij grote graafwerken ontsloten, o.a. in Retie (Geonieuws nr 2, 1981) en het Albertkanaal in Herentals (Geonieuws nr 3, 1999).

Pyrietkristallen op septaria (fotobreedte 2 cm)

© foto Hugo Bender

Gouden jubileum: 12 oktober colloquium (UA-Groenborgercampus)

Het gouden MKA-jubileum wordt uiteraard uitgebreid gevierd. Tijdens ‘Minerant 2013’ was er reeds mogelijkheid tot indoor-goudpannen, maar de grote viering gaat door op zaterdag 12 oktober aan de Universiteit Antwerpen met een colloquium “De mineralogie van België” en opening van de tentoonstelling “De mineralen van België en Congo” (vrij toegankelijk op werkdagen van 14 oktober tot 13 december, 10-17 uur, UA, gebouw T, Groenenborgerlaan 171, Antwerpen).

Meer info

Inschrijven voor het colloquium kan bij voorkeur via de website waar ook verdere details van het programma beschikbaar zijn: <http://www.minerant.org/MKA/MKA50.html>
e-mail: secretariaat@minerant.org

Nieuwe werkgroepen van Natuurpunt ‘Steenuil’ en ‘Taxandria-vlinderwerkgroep’ en WAKONA-werkgroep ‘Nachtvlinders’

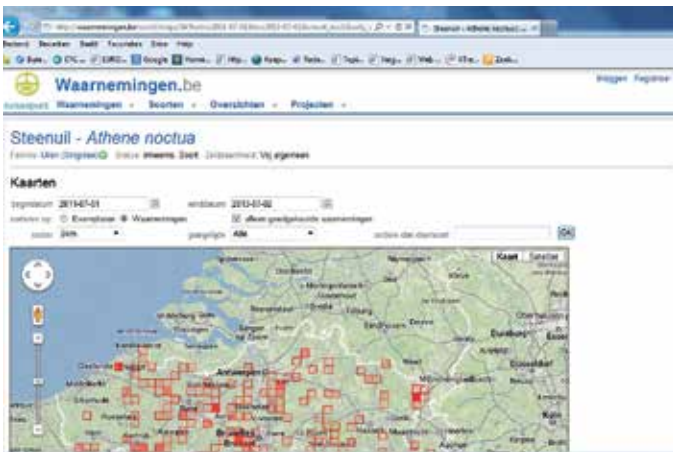
Steenuilwerkgroep

Na het eindverslag van “De Steenuil” van Natuurpunt (Rapport 2004/01, Marc Herremans & Dries Van Nieuwenhuyse) zaten enkele medewerkers al jaren te wachten op de oprichting van een nieuwe Steenuilwerkgroep. Nu, bijna 10 jaar later, zetten enkele gedreven mensen de schouders onder de Steenuilwerking. Doelstellingen van de werkgroep: mensen met interesse voor steenuilen verenigen. De werkgroep geeft advies voor het verbeteren van het biotoop van de steenuil, type van nestkasten die succesvol zijn en hoe en waar die op te hangen. Ook methoden van inventariseren worden belicht.

De steenuil (figuur 1) is in Vlaanderen geen Rode-lijstsoort; integendeel, de soort is er zelfs ruim verspreid (figuur 2) en komt voor

Steenuil © Glenn Vermeersch

Verspreiding van de steenuil in Vlaanderen (periode 1/07/2011 - 2/07/2013) © www.waarnemingen.be

in alle regio's, maar de dichtheden verschillen wel sterk tussen gebieden. In de jaren zestig werd het aantal steenuilen in België op 4.000 paren geschat; midden de jaren zeventig sprak men reeds van zo'n 7.300 paren, waarvan ongeveer 4.300 in Vlaanderen. Na de strenge winter van 1986 werd de populatie in Vlaanderen op nog slechts 2.000-3.500 paar geschat. Ondertussen heeft het bestand zich flink hersteld en is het in Vlaanderen toegenomen tot een huidig totaal van 6.000-10.000 broedparen. De brede marge is het gevolg van verschillende schattingsmethodes, maar wellicht ligt het werkelijke aantal eerder bij de aangegeven bovengrens. Heb je zelf interessante items voor de *Steenuilennieuwsbrief* (e-zine)? Contacteer per e-mail philippe.smets3@telenet.be

Meer info

Voor steenuil-vragen binnen de provincie Antwerpen:
e-mail: jozef.van.kerckhoven6@telenet.be
Gewestelijke coördinator van de Steenuilenwerkgroep van Natuurpunt: e-mail: philippe.smets3@telenet.be

vinciale prioritaire soorten. Naast dagvlinders zullen ook nachtvlinders, insecten en ongewervelden de nodige aandacht krijgen. Tenslotte zal de vlinderwerkgroep regelmatig activiteiten organiseren voor het brede publiek om op die manier nieuwe mensen warm te maken om actief hun steentje bij te dragen. Wil je graag op de hoogte blijven of deelnemen aan de activiteiten? Schrijf je dan in op de maandelijkse nieuwsbrief.

Meer info

Willy Ronsmans; e-mail: willy_ronsmans@msn.com,
tel. 014 43 78 27 of GSM 0495169670

Nachtvlinderwerkgroep Waasland van WAKONA (Wase Koepel voor Natuurstudie)

Enkele leden van de werkgroep hebben tientallen jaren ervaring met nachtvlinders en beschikken over een schat aan ervaring en gegevens, andere zijn gedreven en enthousiaste starters. Kennis en middelen worden nu gebundeld om de natuurgebieden in het WAKONA-werkingsgebied (Waasland, Antwerpen Linkeroever, Zwijsdrecht, Zele, Hamme, Berlare) meer gericht te onderzoeken op hun nachtvlinderpopulatie. De werkgroep zal onder meer moerasgebieden inventariseren, maar ook oude, historische data digitaliseren. Iedereen met interesse voor nachtvlinders is van harte welkom! Nieuwsbrieven over nachtvlinders kan je raadplegen op: <http://www.vlinderwerkgroep.be/nieuws/nachtvlindernieuwsbrief/>

Meer info

Tom Vermeulen; e-mail: tommy.vermeulen@skynet.be

Vlinderwerkgroep 'Taxandria'

Onlangs werd er in de regio rond Turnhout de Vlinderwerkgroep Taxandria opgericht. Omdat vlinders geen grenzen kennen, zal nauw worden samengewerkt met de verschillende partners buiten de natuurgebieden van Natuurpunt: gemeenten, provinciale domeinen, ANB-natuurgebieden, militaire domeinen, het Regionaal Landschap en andere interessante gebieden in onze regio.

Ze stelt zich tot doel om de samenwerking en de uitwisseling van informatie beter op elkaar af te stemmen tussen de verschillende partners. Veel aandacht zal gaan naar het in kaart brengen van de vlinderfauna in de regio. Daarnaast wordt meegewerkt aan de projecten van de Vlinderwerkgroep van Natuurpunt en de pro-

Erratum bij vorig nummer (ANTenne 2013/2, april-juni) bij het natuurstudieartikel 'Inventarisatie van Funghi en Myxomyceten in Park Vordenstein 2012' van Henri Stappaerts

Op blz 18 staat bij de foto rechts boven en bij de foto rechts onder telkens een verkeerde ondertitel.

Foto rechtsboven: In plaats van gewone kopergroenzwam (*Chlorociboria aeroginascens*) dient er te staan rookzwam (*Bjerkandera fumosa*)

Foto rechtsonder: in plaats van rookzwam (*Bjerkandera fumosa*) dient er te staan grijze buisjeszwam (*Bjerkandera adusta*)

Inhoud

02 Colofon

02 ANKONA-nieuws

- Fotoverslag van de 2de handsboekenmarkt 'Natuur, bos en landschap' van 26 mei in Zoersel
- Hulde aan de vrijwilligers van de Antwerpse provinciale groendomeinen

04 Actualiteit

- Nieuw standaardwerk rond dagvlinders in Vlaanderen!
- Tuinvlindertelling: weekend 3 & 4 augustus
- Nacht van de Vleermuis op 23 & 24 augustus
- Sensibilisering rond exotenbestrijding: EU-projecten Alterlas en RINSE
- Provinciale landschapsdag in Merksplas: 24 september
- Provinciale subsidie aan 2 erkende vogelopvangcentra
- Tijdens excursie voorstelling van nieuw boek: 'Amerikaanse vogelkers: Van bospest tot bosboom'
- Ontmoetingsruimte in de stad Antwerpen: 'Groen en natuur in de stad' - 10 oktober

09 Natuurstudieartikel

- Essen ... groene parel – Evolutie van de Essense flora tot de 18de eeuw

Activiteitenkalender (uitneembare middenkatern)

24 In beeld of op ANTenne

- STARTDAGEN van JNM in september ... mis ze niet!
- Mineralogische Kring Antwerpen – MKA 50 jaar jong!
- Nieuwe werkgroepen van Natuurpunt 'Steenulen' en 'Taxandria-vlinderwerkgroep' en WAKONA-werkgroep 'Nachtvlinders'